4. Родопи.

Часть първа (историческа).

Общъ характеръ на планинската верига. Исторически прѣгледъ. Беситѣ. Провинцията Родопи и подпланинското морско крайбрѣжие. Византийскитѣ епископства. Покрайнинитѣ Меропи, Ахридосъ и Мора. Смоляне и Рупци. Прѣдполагаемитѣ Драговичи. Българското рупско нарѣчие. Планинскитѣ династии Иванко, Славъ и Момчилъ. Власитѣ въ срѣдовѣковнитѣ и днешни Родопи. Дохаждането на Турцитѣ. Овчаритѣ Юруци. Разпространението на исляма. Страната на Помацитѣ (мохамедански Българи). „Непокорнитѣ села" на помашката „република" между Румелия и Турско и тѣхната история 1878—1886 г.

Голѣмото пространство между Пловдивско поле и Егейско море се изпълня отъ рѣка Места дори до долна Марица отъ Родопскитѣ планини. Като излизатъ отъ могжщественния вжзелъ на Рила планина на югоизтокъ, тѣ се разцѣпватъ по-нататъкъ на двѣ вериги, между които при подножието на Крушова, най-високиятъ Родопски връхъ (до 2300 м.), извира рѣка Арда, която се влива въ Марица прѣдъ самия Одринъ. Долината на Арда е най-голѣмиятъ отъ всички дълбеи въ тази пространна планинска система; останжлитѣ рѣчни долини всички сж тѣсни, съ голѣмъ наклонъ и слабо заселени. Вжтрѣшностьта на тѣзи планини прави особно впечатление. Около високитѣ върхове съ не много стръмни форми, които особенно въ западната часть често иматъ повече отъ 2000 метра надморска височина, се простиратъ много широки поляни, сгодни за прѣселническото пастирско стопанство. На сѣверната страна сѣверниятъ пжтувачъ остава изненаданъ при вида на хубавитѣ вѣковни иглолистни гори; Родопитѣ сж най-южната область на конифеpовитѣ гори въ цѣла Европа, които се спущатъ по тѣхнитѣ склонове сравнително до много низъкъ поясъ. На склона обърнжтъ къмъ Егейско море прѣобладатъ букитѣ, които се простиратъ дори до срѣдноморската крайбрѣжна флора [1]. Населението е рѣдко, повечето пастирско и дърварско. По-богатитѣ покрайнини се простиратъ само по политѣ; такива сж лозарскиятъ край съ заможни градчета край Пловдивско поле и неширoката топла приморска равнина по Егейското крайбрѣжие, въ наше врѣме страната на най-добрия тютюнь, който става най-добрѣ около града Карасу-Енидже близо до устието на Места.

---

[1] За флората на Родопитѣ пише Dr. H. Dingler, Das Rhodopegebirge und seine Vegetation. Zeitschrift des Alpenvereins 1877, кн. 2.

Срв. сжщо Ст. Георгиевъ: Родопитѣ и Рилската Планина и нихната растителность. Мсб. кн. III, стр. 324—354, IV, стр. 529—585, V, стр. 311—354. (П.).

Името ἡ Ῥοδόπη е останжло отъ Херодотово врѣме (7,111), който описва тази верига като високи планини, покрити съ гори и снѣгъ, дори до днесь, но повечето въ литературата, отколкото въ паметьта на населението [2].

Въ старата гръцка и латинска литература, поетическа и прозаична, много често се споменуватъ Родопитѣ. Старитѣ Елени се запознали съ тази планинска верига много рано отъ къмъ морето, отъ гдѣто заснѣженитѣ нейни гребени надъ стръмнитѣ склонове изглеждатъ особно великолѣпно. Още Хомеровата Илияда (14,227) знае «снѣжнитѣ планини на Тракитѣ». По плодородното морско крайбрѣжие основали цѣлъ редъ градове, нѣкои отъ които, като Еносъ и Марония, и до сега сжществуватъ съ своитѣ стари имена.

Отъ многобройнитѣ тракийски племена въ вжтрѣшнитѣ Родопи най-много се прочули Беситѣ, историята на които може да се прослѣди отъ Херодота до царя Юстинияна. Тѣ живѣли въ западната часть на планината. Тѣхниятъ главенъ градъ Бесапара се намиралъ близо до днешния Татаръ-Пазарджикъ (стр. 122.) Покрай войнитѣ най-обичното имъ занятие било рудокопството, което отъ часть и до день днешенъ сжществува въ Родопитѣ. Въ врѣме на римското владичество отъ всички племена Беситѣ се най-много отличили и най-дълго врѣме се удържали; областьта на тѣхното име, което се срѣща въ многобройни военни надписи отъ цѣлата империя, се разширила дори до Сердика, Берое и Филипи.

Сѣверната подпланинска мѣстность въ по-къснитѣ римски столѣтия, както и въ срѣднитѣ вѣкове, е принадлежала подъ Пловдивъ, центъръ на особна provincia Thracia. Южната пъкъ часть съ морското крайбрѣжие отъ Места до долна Марица въ Диоклецияново врѣме била организувана въ provincia Rhodope. Градоветѣ на тази провинция, между които бижтъ въ очи многобройнитѣ имена дадени тѣмъ отъ единични царье, сж лежали повечето близо до морето [3]. Главниятъ градъ на провинцията, много стариятъ Еносъ (Αἶνος, Aenus) при устието на Марица и до днесь сжществува; неговото пристанище съ растещата делта на Марица много обаче е отнесено. Обща участь постигнжла Траянополисъ и Максимиянополисъ (Мосинополисъ у Византийцитѣ, Месинопле у кръстоносцитѣ); още въ 13. столѣтие тѣ и двата били населени, ала

---

[2] Българитѣ пишжтъ по новогръцки изговоръ Родо̀пи, повечето въ мн. ч. Родо̀питѣ, при всичко че би трѣбвало да се пише Родо́па въ ед. ч.

[3] Вж. Ammianus Marcellinus 27,4. Prokopios de aedif., Hierokles, римскитѣ пжтописи, списъцитѣ на най-старитѣ епископства и т. н.

вече въ врѣмето на Кантакузена били запустѣли. Тѣхнитѣ развалини и досега сж прочути и много прѣдания сж разпространени за тѣхъ между народа; развалинитѣ на Траянополъ, и до сега познати подъ старото име, лежжтъ малко на страна отъ устието на Марица близо до селото Деде Агачъ, гдѣто се свършва желѣзницата отъ Одринъ къмъ Егейско море, а съсипнитѣ Месинъ-калеси се показватъ до днешния градецъ Гюмурджина (виз. Кумуцéна). Въ околностьта на залива или лагуната, която днешнитѣ моряци наричатъ Лагосъ, се намиралъ Анастасиополисъ, близо до по-късния византийски Перитеорионъ [4] (старослав. Перитoръ), и старогръцката Абдера (Полистилонъ у Византийцитѣ) на сегашния носъ Балустра-бурунъ. На западъ отъ изброенитѣ градове се намиралъ Топиросъ при долна Места. Въ вжтрѣшностьта единственниятъ голѣмъ градъ билъ Nicopolis ad Nestum (може би Кайсарополисъ на Византийцитѣ), сегашниятъ Неврокопъ, срѣщу който лежи задъ Места старо градище, наричано и до сега Никополь; въ 2. и 3. столѣтие тукъ е имало и монетенъ дворъ (сѣкли сж пари съ надписъ Οὐλπίας Νικοπόλεως πρὸς Μέστῳ) [5]. У Прокопия се споменуватъ още нѣколко по-малки кастели, но за тѣхното мѣстоположение нищо сигурно неможемъ каза.

Отъ по-старо византийско врѣме първитѣ извѣстия за Родопитѣ срѣщаме въ списъцитѣ на епископствата отъ врѣмето на царя Лъва Философа (886—907) [6]. Тогава въ тѣзи планини се срѣщали границитѣ на три метрополии, Траянополска, Пловдивска и на македонскитѣ Филипи. Траянополскиятъ метрополита, който по-късно се подписвалъ и πάσης Ῥοδόπης, ималъ осемъ епископа, чиито сѣдалища (освѣнъ едно непознато) се намирали всички по морското край-

---

[4] Кантакузенъ 1,541 твърди, че Перитеорионъ ужъ билъ основанъ отъ Андроника III. (1328—1341) на мѣстото на стария Анастасиополисъ (за който пише Prokopios de aedif. 303). Това отъждествяване обаче е погрѣшно, тъй като въ старитѣ списъци на епископствата ὁ Ἀναστασιουπόλεως и ὁ Περιθεωρίου се споменуватъ единъ до другъ; Перитеорионъ знажтъ най-послѣ и Fulcher отъ Chartres въ извѣстието за първия кръстоносенъ походъ (подъ формата Pretoria) и Акрополитъ. Когато пжтувалъ Bertrandon de la Brocquière (1433 г.) Перитеорионъ, чието мѣстоположение той ясно описва, още билъ населенъ.

[5] Идентичностьта на Кайсарополь съ по-стария Никополь доказва Tomaschek, Ost. Gymnasialztschr. 1867, 713. Грамотата за основанието на Бачковския мънастирь обаче поставя Кайсарополь къмъ морето, съ езеро и риболовци, разбира се до колкото можемъ да довѣряваме на извлѣченията на попа Константина. Въ черквата името на този Никополь се употрѣбяло до 14. столѣтие: Acta patr. 1,146.

[6] Tafel, Const. Porph. de provincii 44—51; Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum ed. Parthey стр. 122. Срв. Heerstrasse 72 заб. 6.

брѣжие [7]. Метрополита, сѣдалището на когото било въ старитѣ Филипи въ сегашно Драмско поле, ималъ седемъ епископа, отъ които два сигурно принадлежжтъ въ планинската вжтрѣшность, Кайсарополскиятъ (може би въ Неврокопъ) и Смолѣнскиятъ, за когото още ще поговоримъ [8]. На Пловдивския метрополитъ били подчинени десетъ епископа. Нѣкои отъ тѣхъ имали сѣдалищата си близо дори до Одринъ; отъ останжлитѣ Ἰωαννίτζα се споменува на 1339 г. като епископски градъ покрай Перперакионъ, който се намиралъ въ долината на Арда, Βούκοβα напомня селото Буково близо до Хасковскитѣ бани а Βελιχεία съ чисто славянско име се повтаря и между сѣдалищата на Филипската черква [9].

По-подробни извѣстия за тѣзи покрайнини се запазили отъ 12. до 14. столѣтие. Тогава мощната Родопска планинска система, отъ сѣверната страна прикрита отъ цѣлъ редъ укрѣпени замъци, била една отъ главнитѣ опори на Византийцитѣ срѣщу Българитѣ, особенно като охрана на краймορския пжть отъ Цариградъ за Солунъ. Укрѣпенитѣ замъци били подчинени на Пловдивъ, важна гранична крѣпость. По-главни отъ тѣхъ били Станимака, (Стенимахосъ), Перущица, Кричимъ и Чепино; тѣзи четире и други «градчеда и паланки (πολίχνια κα κωμοπόλεις), които лежали подъ Родопитѣ» по често се споменятъ отъ Акрополита, който на едно мѣсто изрично казва, «че всичкитѣ тѣзи укрѣпени мѣста лежжтъ прѣдъ лицето на Родопскитѣ планини и пазжтъ всичко, което е задъ тѣхъ» [10]. Царь Кантакузенъ споменя двѣ провинции въ Родопитѣ; първата била Мора (Morrha) въ планинската вжтрѣшность, другата пъкъ се наричала провинция Станимашка и Чепинска, при всичко че къмъ нея принадлежалъ и Пловдивъ [11]. На едно мѣсто царственниятъ историкъ изброява всички укрѣпени градове на тази провинция: «Тѣ били деветь: Чепино и Кричимъ, Перущица, Св. Юстина, Филипуполисъ, градъ чудесенъ и го-

---

[7] Дидимотеихосъ, Макри, Мисинополь, Анастасиополь, Порои (на сѣверния край на Логоската лагуна, Ксантия, Перитеорионъ и непознатото инакъ епископство „Теодориту“ (срв. Теодорополисъ въ пров. Родопи у Прокопия 305).

[8] Θεωρίου, Полистилонъ (старата Абдера), Βελιχείας, Христополисъ (днешна Кавала), Смолѣне́, Кайсарополисъ, Анакторополисъ (днесь Елефтерополи при морето близо до Кавала).

[9] Срв. за тѣхъ Heerstrasse 73. За Драмица вж. по-долѣ описанието на Каваклийско; Βλεπτον остава непознато.

[10] Акрополитъ 84,119,120.

[11] Ἐν Ῥοδόπῃ ἑτέρα (безъ Мора) ἐπαρχία Ῥωμαίοις ὑπήκοος, Στενιμάχου καὶ Τζεπαίνης προσαγορευομένη, Кантакузенъ 2,405. Τὰς κατὰ Στενίμαχον καὶ Τζέπαιναν πόλεις 2, 406. Родопскитѣ провинции съ Станимака и Чепино 1,135,176.

лѣмъ, **Станимака** (Στενίμαχος), **Айтосъ** (Ἀετός), **Беадносъ** (Μπέαδνος) и **Козникъ** (Κόσνικος)» [12]. Първитѣ шесть по-натататъкъ ще опишѫ по-подробно; послѣднитѣ три (списъкътъ до тукъ върви съвършенно по редъ отъ западъ къмъ изтокъ) се намирали било на изтокъ отъ Станимака сѫщо тъй по планинскитѣ поли, или може би вѫтрѣ въ планината; напомнятъ ни за тѣхъ помашкото село **Беденъ** при горното течение на Кричимската рѣка и селото **Козница** при Смилянъ въ околностьта на изворитѣ на Арда. Освѣнъ тѣхъ тукъ е имало и нѣколко по-малки крѣпости, което се вижда отъ развалинитѣ и отъ думитѣ на самия Кантакузенъ [13]. Къмъ тѣхъ е принадлежала крѣпостьта **Прусинъ** или може би **Брусинъ** (Προυσηνόν), гдѣто на 1189 г. Византийцитѣ били разбити при политѣ на планината отъ кръстоносцитѣ [14], пакъ «жабиятъ замъкъ» Βατραχοκάστρον между Кричимъ и Баткунъ [15] и укрѣпеното селище **Баткунъ** подъ Чепино [16]. Латинскитѣ лѣтописци отъ третия кръстоносенъ походъ споменуватъ още нѣколко укрѣпени селища, ала тѣхнитѣ имена не сѫ сигурни.

Въ вѫтрѣшностьта на планината се споменуватъ четире области: земята на Смолѣнитѣ, Меро́пи, Ахридо́съ и Мора. Най-напрѣдъ на тѣхъ обърнѫлъ внимание прѣди повече отъ 40 годинъ многозаслужилия за историческата география на полуострова Тюбингенски професоръ Тафелъ; той поставя Ахридосъ въ сѣверната, Мора въ източната и Меропи въ южната часть на планинската верига. [17] Въ монографията си за стария пѫть отъ Бѣлградъ до Цариградъ доказвахъ тъждественностьта на Ахридосъ съ Мора и ги поставяхъ въ дългата долина на рѣка Арда; Меропи търсѣхъ на югъ отъ Мора а Смолѣни при рѣката Места. [18] При всичко че въ пѫтуванието си нѣмахъ възможность да проникнѫ дори до Арда и Места, тѣзи въпроси могѫ сега да изложѫ още по-подробно и по-точно.

Името **Смолѣни** се срѣща най-напрѣдъ въ единъ гръцки надписъ, който е прѣписалъ единъ французски езуитинъ на 1707 г.

12 Кантакузенъ 2,406.

13 Καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων οὐκ ὀλίγων ὄντων. Кант. 1,135.

14 Никита Акоминатъ 534. Tomaschek, Öst. Gymnasialztsch. 1878,208 мисли, че той може би е тъждественъ съ „Пернисъ“ у Ансберта.

15 Никита 679.

16 Никита все тамъ, Акрополитъ (Βατκούνιον, πόλις и κώμη) 128 слд. и Bacon у Ансберта.

17 Tafel, Via Egnatia (1841) II, 46, Symbolae criticae ad geographiam Byz. 1, 84 (1847).

18 Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel 96—98.

отъ нѣкакъвъ си мраморенъ стълбъ между развалинитѣ на стария Филипи. Надписътъ, незапазенъ цѣлъ, може би ще да е отъ врѣмето на царя Симеона, е поставенъ отъ Българитѣ и говори за похода на воеводата Кауханъ противъ τοὺς Σμολεανού(ς).[19] Между епископскитѣ сѣдалища, подчинени въ сѫщото врѣме на Филипския метрополитъ, е била, както се вече каза, и епархията τῶν Σμολένων. Въ 11. вѣкъ въ земята на τῶν Σμολένων живѣлъ грцкиятъ пустинникъ Филипъ, авторътъ на «Диоптра»[20]. Къмъ края на 12. вѣкъ Никита Акоминатъ, който познавалъ Родопскитѣ покрайнини отъ собственни наблюдения, два пѫти споменя провинцията τὸ θέμα τῶν Σμολένων.[21] Отъ Никитовия разказъ, какъ възстанието на българина Иванко (1199 г.) се разпространило отъ Пловдивско прѣзъ планинитѣ до морското крайбрѣжие при Ксантия и Мосинополь, като обхващало и Смолѣнската покрайнина, вижда се ясно, че Смолѣнитѣ сѫ живѣли въ сегашната покрайнина Ахъръ-Челеби при горна Арда. И до сега тамъ има голѣмо село Смилянъ (тур. Исмиланъ) съ голѣми развалини, безъ съмнѣние центъръ на старата Смолѣнска областъ. Смолѣнското епископство отдавна е унищожено; въ послѣдно врѣме неговата область завземала Ксантийската епархия, която се срѣщала съ Пловдивската при селото Широка Лѫка въ покрайнината Рупчосъ.

Въ сѫщата котловина на горна Арда се намира и покрайнината Меропи (Μερόπη), която се споменя въ мемоаритѣ на царя Кантакузена, 150 годинъ подиръ послѣдното извѣстие за Смолѣнитѣ. Отъ неговитѣ думи излиза, че подъ това име най-напрѣдъ се разбирала нѣкаква си планина (τὸ αὐτὸ ὄρος) а слѣдъ това и нейната околность. Освѣнъ «други села, не малочисленни» имало въ нея и двѣ по-голѣми укрѣпени селища (φρούρια), Св. Ирина и Повисдосъ (Ποβιτδός), и много други по-малки. Жителитѣ, номадски български овчари, съотечественници на Момчилъ юнакъ, когото Кантакузенъ назначилъ управитель на Меропи, живѣли въ тази планина «въ неукрѣпени села» (ἐν κώμαις ἀτειχίστοις). За мѣстоположението на покрайнината узнаваме още, че на истокъ тя граничела съ Мора, на югъ съ града Ксантия.[22] Отъ всичко това може да се сѫди, че Меропи е завземала по-първата Смолѣнска область, сегашната Ахъръ-

---

[19] Corpus inscr. graecarum IV p. 318, № 8691 B.

[20] Дриновъ, Заселеніе Балк. полуострова Славянами 165.

[21] Niketas Akominatos 679, 708.

[22] Кантакузенъ 2, 402, 403, 421, 530. Момчилъ отначало владѣлъ онѣзи два споменѫти укрѣпени града а слѣдъ това си присвоилъ и други: καὶ τῶν κατὰ Μερόπην φρουρίων ἦρχε παντων.

Челебийска покрайнина при Горна Арда. За Повисдъ твърдѣхъ въ монографията си за шосето отъ Бѣлградъ до Цариградъ, че то е безъ съмнѣние погърчена форма на славянското име Подвисъ, което се често повтаря между названията на укрѣпенитѣ селища; тъй се нарича въ България и една развалина при Камчия. По-послѣ съ очудвание чухъ, че въ Ахъръ-Челебийско не далече на сѣвероизтокъ отъ Смилянъ и до сега се намира село Нодвисъ съ стари развалини, при рѣката Чатакъ-дере́, което се влива въ Арда отъ лѣва страна; около него сѫ селата Устово (тур. Чатакъ), Трънъ и Тѝкале.[23]

Азъ мислѭ, че името на Меропскитѣ планини (слѣдъ отпаданието на безакцентния наченъ слогъ ме) стои въ свръзка съ названието на сегашната покрайнина, наречена Ру́пчосъ, която почва близо до Подвисъ и обхваща планинската мѣстность отъ тукъ на сѣверъ чакъ близо до Станимака и Кричимъ, както и съ името Ру́пченци, Ру́пци, Рупала̀ни и Рупалѝи, както се наричатъ отъ своитѣ съсѣди всички Българи въ Родопитѣ отъ Перущица чакъ до Еносъ.[24] Това име е старо: още Вранчичъ на 1553 г. чулъ въ Пловдивъ да наричатъ Родопитѣ изобщо Рупска планина (Rupzca).

Името Ахридо́съ, често споменувано въ 11.—13. вѣкъ, споредъ Акрополита сѫщо тъй било първоначално название на планини, като означавало цѣлитѣ Родопи или извѣстна тѣхна часть.[25] То е произлѣзло може би отъ старобългарското хрѫдъ, скала. Акрополитъ споменува въ тази покрайнина шесть укрѣпени града. Три отъ тѣхъ сѫ познати: Ефремъ (Ἐφραίμ), «château l'Efraim» у Villehardouin, 5 дни отъ Одринъ, ще се е намиралъ на вѣрно при селото Еврем-

[23] Това извѣстие ми прѣдаде г. Илия Блъсковъ, редакторъ на „Държавенъ Вѣстникъ,“ който нѣкога билъ учитель въ Ахъръ-Челеби. Картитѣ на тази покрайнина още сѫ много непълни. На австрийската карта (отъ 1880 г.) сѫ отбѣлѣзани „Tikalie“ и „Tirin“ и селото Чатакъ; Подвисъ се намира слѣдователно на изтокъ отъ градеца Пашмаклѫ, гдѣто сега е сѣдалището на турския каймакаминъ на Ахъръ-Челебийската кааза. Г. Христо П. Константиновъ, български журналистъ, родомъ отъ Пятково въ Ахъръ-Челеби, ми разправяше, че въ Подвисъ има двѣ крѣпости една срѣщу друга отъ двѣтѣ страни на рѣката. Отъ сѫщия чухъ, че въ тази покрайнина се намиратъ и римски надписи, отъ които единъ ужъ се намиралъ на една скала между селищата Арда, Тозбурунъ и Козница.

[24] Вж. моята статия Der Urprung des Namens der Rupci in der Rhodope. Ягичовия Archiv 8, 96—99.

[25] Τοῦ τῆς Ῥοδόπης ὄρους, ὅπερ καὶ Ἀχριδὼς ὠνόμασται, Акрополитъ 42; cf. 77, 119, 126. Род. п. Ἀχριδοῦ Никита 535 и Акрополитъ, дат. п. ἐν Ἀχριδῷ, вин. п. τὴν Ἀχριδώ Anna Komnena ed. Reifferscheid 1, 138.— Provincia Phylipupleos, Veroys, Moras et Archridij, въ Венецианската привилегия на царя Алексия III. 1199, Tafel und Thomas 1, 269.

кьои при долна Арда, тамъ гдѣто отъ десно отъ покрайнината Султанъ-Ери дохажда рѣката Бургазъ-дере́, тъй наречена отъ нѣкоя развалина (тур. бургазъ отъ гръц. πύργος). Мънякъ (Μνείαχος), «château Moniac» у Villehardouin, се намиралъ два дни на западъ отъ Ефремъ въ хубавата долина на Арда (fleuve de l'Arte).[26] Перперакионъ, който въ 14. вѣкъ билъ епископско сѣдалище,[27] е безъ съмнѣние укрѣпенъ градъ на десния брѣгъ на рѣка Перперекъ-дере, която тече отъ лѣво въ Арда, отбѣлѣзанъ на Викенеловата карта. Останжлитѣ три оставатъ за сега непознати: Остра (Οὔστρα) между Мънякъ и Перперакионъ, Кривусъ (Κρυβοῦς) между Перперакионъ и Ефремъ и «съвършенно незначителното укрѣпление» Патмосъ въ «Ахридоскитѣ планини.» Подъ името Ахридо̀съ се разбирала слѣдователно долината на срѣдна и долна Арда. Отъ сегашнитѣ названия напомнятъ ни за него на гледъ името на покрайнината Ахъръ-Челеби при най-горното течение на Арда и името Ахря́не, както се наричатъ помацитѣ въ Ахъръ-Челеби и при горното течение на Кричимската рѣка, обаче и едното и другото оставатъ вънъ отъ границата на опази стара область. Името Ахряне произлиза поскоро отъ библийскитѣ Агаряне (Ἀγαρηνοί), както православнитѣ още отъ срѣднитѣ вѣкове наричали Турцитѣ и изобщо мюсулманитѣ.

Въ втората половина на 13. столѣтие името Ахридосъ изчезва и у писателитѣ въ 14. вѣкъ, у Пахимересъ и Кантакузена се срѣща друго име Мора (Μόρρα). Него срѣщаме още въ византийската привилегия, дадена на Венециянцитѣ на 1192 г., гдѣто при изброяванието на провинциитѣ се спомену̑ватъ една до друга «Мора» и Ахридосъ. Отъ свидѣтелството на Кантакузена, който споменя нѣкогашнитѣ Ахридоски укрѣпени градове Ефремъ и Хиперперакионъ като крѣпости въ Мора, излиза тъждественностьта на двѣтѣ покрайнини въ негово врѣме. Най-вѣроятно Мора първоначално е била една часть отъ стария Ахридосъ и то близо до Дидимотейхосъ (Димотика), може би сегашната покрайнина Султанъ-Ери, и тепърва покъсно името било прѣнесено по цѣлото долно порѣчие на Арда. Отъ Кантакузена узнаваме още, че Мора на сѣверъ се простирала до Станимашката провинция, на изтокъ дори до града Чрномѣнъ (сегашния Чирменъ) и близо до Одринъ, на югоизтокъ до околность-

---

[26] Villehardouin ed. Wailly Въ Кипертовата карта на новитѣ граници (Берлинъ 1881) има при Срѣдна Арда три села, чиито имена свидѣтелствуватъ, че тамъ има развалини: двѣ Хисаралти и едно Хисаръ-усту-кьои.

[27] Acta patriarchatus 1, 190.

та на Дидимотейхосъ, на югъ дори надъ крайморската равнина, а на западъ до границитѣ на Мерони.[28]

Населението на тѣзи Родопски покрайнини въ срѣднитѣ вѣкове е било главно пастирско и то номадско, което прѣзъ зимата слизало съ своитѣ стада въ крайморската равнина.[29] То се състояло отъ Българи и Власи. Освѣнъ селяни (ἀγρόται) и пастири споменятъ се сѫщо и градски жители (οἱ ἐν ταῖς πόλεσιν), които въ бурни врѣмена не били съгласни съ селянитѣ, отъ часть навѣрно Гърци.

Българско племе въ Родопитѣ се споменя само едно, често повтаряното Смолѣнѐ. Въ нашата историческа литература се поставятъ въ тѣзи покрайнини и Драговичи, отдѣлни отъ първитѣ, които тъй често се споменуватъ въ Солунско.[30] Обаче сѫществуването на тракийскитѣ Драговичи е много съмнително. Прѣди нѣколко години българскиятъ писатель П. Р. Славейковъ изказа съмнѣние за мнимата Драговития въ Пловдивско. Разпитването въ самата покрайнина и прѣглеждането на историчнo географическия материялъ и мене убѣди, че цѣлата тази работа не стои на здрава основа.

Срѣдновѣковнитѣ паметници знаѭтъ само Драговичи въ македонското приморие, между Солунъ и Берое подъ Олимпъ, и тѣхното епископство (Δρουγουβιτείων, Δρουγουβιτίας), подчинено на Солунския метрополитъ[31]. Тепърва въ турско врѣме името на Драговичитѣ се появява въ титлата на Пловдивскитѣ метрополити. Тѣ почнѫли да се пишѫтъ «екзархи на цѣла Тракия», слѣдъ това, «екзархи на цѣла Европа и Драговинтия», гдѣто подъ Европа се разбира навѣрно римската провинция съ това име при Пропонтида, срѣщу провинцията Азия; по-късно употрѣбяли титлата «екзархъ на Тракия Дроговития» (ἔξαρχος Θράκης Δρογοβιτίας).[32] Тѣзи титли немогѫтъ да се прослѣдѭтъ много отъ рано, даже споредъ патриаршескитѣ актове отъ 14. столѣтие титлата «екзархъ на Тракия»

---

28 Пахимересъ 2, 605. Кантакузенъ 1, 191; 2, 161, 404, (Ефремъ), 426 (Перперекъ), 433, 436, 461, 530; 3, 251.

29 Кантакузенъ 1, 146; 2, 402, 421; 3, 251.

30 Šafařík, Sebrané Spisy 2, 235, Дриновъ, Заселеніе Балк. полуострова Славянами 168 и др.

31 Tafel, Const. Porphyr. de provinciis 47, Notitiae graec. episc. ed. Parthey 100, 109, 208, 250. Споредъ Димитра Хоматияна (Tomaschek, Zur Kunde der Haemus — Halb. 2, 80) една часть отъ тѣзи Солунски Драговичи живѣли дори въ Пологъ при изворитѣ на Вардаръ.

32 Въ най-късния списъкъ на епископствата (Tafel op. cit 54 nota, Notitiae p. 134) се казва, че Пловдивскиятъ метрополитъ има титла „екзархъ на цѣла Тракия,“ но че метрополитъ Дамянъ (надали сѫщиятъ, който е убитъ на 1410 г.) се писалъ ἔξαρχος πάσης Εὐρώπης καὶ Δραγοβιντίας.

въ византийско врѣме принадлежала не на Пловдивския митрополитъ, а на Одринския.

Домашниятъ списатель попъ Константинъ въ описанието на Пловдивската епархия 1819 г. прѣдполага, че названието «Дроговития» въ митрополната титла произлиза може би (ἴσως) отъ потока наричанъ Δρογοβ.της при долния Кричимски мънастирь [33]. Това прѣдположение си нробило пѫть въ тази покрайнина и се разпространило. Нашиятъ сътечественикъ инженера Пелцъ (на 1877 г.) споменува въ тази покрайнина потока Драговица при Кричимъ, недалеко отъ тука градището Драговетъ (Драговецъ?), въ източнитѣ Родопи планината Драговина и т. н. [34]. Славейковъ (1882 г.) знае тамъ само поточето Драгоданъ, което тече прѣзъ западната половина на селото Кричимъ и другъ потокъ Драгана при Устина; името на крѣпостьта Драговецъ приписва го като измислица на едно извѣстно тамашно лице [35]. Когато азъ посѣтихъ тази покрайнина (1883 г.) забѣлѣзахъ само вързкави и неопрѣдѣлени данни. Въ Перущица жителитѣ ми разправяхѫ, че въ Кричимъ извира нѣкакъвъ потокъ Дра́говецъ, който се наричалъ и Сина вода, и знаехѫ за Драговития въ митрополитовата титла; за това пъкъ не имъ бѣше извѣстна крѣпость Драговетъ подъ това име. Кричимскитѣ селяни, хора душевно убити отъ събитията на 1876 г., отъ изгарянието на двѣтѣ имъ черкви и отъ откарванието на цѣлото село въ Пловдивъ въ «плѣнъ», нищо незнаехѫ да ми кажѫтъ по тозъ въпросъ. Въ Пещера пъкъ единъ познавачъ на тукашната покрайнина ми разправяше, че този потокъ въ Кричимъ се нарича и Дра̀говецъ и Дуругда̀нъ; при това добави, че старитѣ хора ужъ обясняватъ това като споменъ отъ покрайнината Драговития, споменувана въ епископската титла.

Споредъ всичко това името на Драговичитѣ е влѣзло въ титлата на Пловдивската епархия тепърва въ турско врѣме, може би било е само прѣнесено отъ епископството на познатитѣ македонски Драговичи. Случаи на такова прѣнасяние на географични имена въ черковни и свѣтски титли не сѫ рѣдкость. Въ кѫснитѣ срѣдни вѣкове цѣлото име Македония било прѣнесено въ Тракия и самиятъ Пловдивъ билъ наричанъ македонски градъ. Въ по-ново врѣме мѣстнитѣ литератори търсили опора за тази «Драговития» въ топичната номенклатура на Пловдивската околность и ѭ намѣрили въ

[33] Константинъ, забѣлѣжка на стр. 46.
[34] A. Pelz въ „Památky archeologické“ 1877, X, 773.
[35] П. Р. Славейковъ въ „Наука“ (II, 376 забѣл.).

едно име, което съдържа корена драг, тъй обикновенъ въ личнитѣ и мѣстни имена въ цѣла България[36]. Туй, което сега се разправя въ околностьта на Кричимъ, е само литературна реминисценция, която води началото си отъ книжката на попа Константина и отъ кръга на нейнитѣ читатели, отражение отъ разказитѣ на Пловдивскитѣ кръгове. Влиянието на литературата върху прѣданията на полуострова е много по-голѣмо, отколкото обикновенно се мисли. Отъ сношение съ читатели на книги станѫло познато въ тоза край името на града Бесапара и жителитѣ на село Бѣльово почнѫли да говорятъ за народъ «Бешафари», който ужъ живѣлъ въ тѣхния замъкъ, та по тозъ начинъ заблудили Захариева а слѣдъ него и други. По сѫщия пѫть и Перущичани знаятъ за войнитѣ между Византийци и Българи за тукашнитѣ крѣпости.

Ако се ненамѣри нѣкое сигурно извѣстие за Драговичитѣ въ Родопитѣ отъ срѣднитѣ вѣкове, това племе трѣбва да се изличи отъ критическия народописъ на Тракия.

Първитѣ граници на българската народность въ Родопитѣ изобщо малко се промѣнили отъ срѣднитѣ вѣкове. Villehardouin разказва, какъ Солунскиятъ краль Бонифаци билъ убитъ на 1207 г. единъ день пѫть отъ Мосинополь отъ «мѣстни Българи» (li Bougre de la terre), когато прѣдприелъ малъкъ походъ противъ тѣхъ подбуденъ отъ Гърцитѣ Мосинополци. Отъ Кантакузеновитѣ разкази за Момчила се вижда, че Българитѣ сѫ живѣли дори до сама Ксантия. Въ наше врѣме българскитѣ села, повечето мюсюлмански, се привършватъ въ планинитѣ близо до сѫщата Ксантия (тур. Ескиджè); най-южнитѣ християнски села тамъ сѫ Габрово и Еникьои на сѣверния склонъ на Ксантийската планина. При устието на Марица българскиятъ елементъ, и то въ старитѣ села, чието основание не се помни, достига дори до морето, до Еносъ, до развалинитѣ на Троянополь и до Ферé, което къмъ края на срѣднитѣ вѣкове прѣзъ размирнитѣ врѣмена отъ голѣмъ укрѣпенъ мънастирь (виз. Βήρα) съ прѣселванието на околното население вѫтрѣ въ нѣколко години се обърнѫло въ укрѣпенъ градецъ, както го Кантакузенъ ясно описва[37]. Въ България има много хора,

---

36 Лица Драганъ, Драгомиръ, Драгшанъ, Драгое, Драгьо. Въ княжеството има села Драговита (при Царибродъ), Драговищица (Искрешка околия), Драгоданъ (при Дупница), Драгийци (колиби при Елена), Драгоилъ (при Царибродъ), Драгойченци (въ Кюстендилско Краище), Драголевци (пакъ тамъ), Драгижево (при Търново) и т. н.

37 Този мънастирь билъ основанъ отъ Исака Комнена, баща на Андроника I. (Никита Акоминатъ 595). У Villehardouin ed. Wailly § 382 p. 226 че-

които прѣкрасно познаватъ тѣзи краища. Устието на Марица, неговитѣ блатливи острови, обрасли съ буйна вѣковна гора, оглушителното нощно крякание на жабитѣ, живота на подивѣлитѣ домашни животни, конье, мисирки и т. н., както и горскитѣ животни, главно глигани, и разкошнитѣ вечерни изгледи отъ тукъ прѣзъ морето на Атонъ и на островитѣ Самотраки и Имбросъ често живо ми описваше българскиятъ министъръ прѣдсѣдатель Петко Каравеловъ, който своитѣ дѣтински години прѣкаралъ отъ часть въ Еносъ и околностьта, когато зимували тамъ стадата на баща му, богатия Стойчо Каравела отъ Копривщица. По това крайбрѣжие се намиратъ цѣли джбови гори (Quercus vallonea Kotschy), чиито плодове и п а л а м ý д и се изнасятъ въ голѣмо количество за джбение на кожи и като материялъ за фабрикация на танинъ; българското име п а л а м у д а, сжщо както и италиянското vallonea, е образувано отъ грѣцкото βάλανος, βαλονίδια. Подиръ послѣдната руско-турска война много Българи отъ това приморие, главно отъ Феré, се прѣселили въ Румелия (стр. 175).

Къмъ българското царство Родопскитѣ планини сж принадлежали само отъ врѣме на врѣме и то не цѣли. Прѣзъ царуванието на царя Симеона и царя Петра, нѣма съмнѣние заедно съ Пловдивъ и една часть отъ планинитѣ е влизала въ границитѣ на България. Въ врѣме на Търновското царство сжщитѣ тѣзи покрайнини ги владѣлъ царь Калоянъ. Подиръ битката при Клокотница сѣверното подножие (съ Станимака, Чепино и т. н.) отъ 1230—1246 било българско, Ахридосъ пъкъ си оставалъ на Византийцитѣ [38]. На 1246 г. царь Ватацесъ завоювалъ цѣлитѣ Родопи, ала подиръ осемъ години българскиятъ царь Михаилъ Асѣнь (1254) прѣвзелъ пакъ не само сѣверното подножие, ами и Ахридосъ. Акрополитъ разказва, че тогава «жителитѣ, които били Българи, прибѣгвали къмъ своитѣ съотечественници (τοῖς ὁμοφύλοις προσέτρεχον) и отхвърляли игото на

темъ, че французскиятъ рицарь Anseau de Courcelles ималъ „parties de Macré et de Trainople et d e l a B a i e, d e v e r s une terre“ и пр.; въ ркп. А поправилно се чете „et de l'a b b e i e d e V e r e i s n e.“ Dumont (ibid. p. 485) обяснява това мѣсто като „la baie de Lagos,“ ала погрѣшно; тукъ ясно се разбира Вирското абатство. На пролѣтьта 1342 г. монаситѣ съ околнитѣ селяни бранили добрѣ укрѣпенитѣ стѣни на Вира отъ Кантакузена (2, 196), тъй че той се оттеглилъ безъ да свърши нѣщо. Прѣзъ слѣднитѣ войни и постояннитѣ турски нападения Βήρα отъ мънастирь се прѣобърнжла въ градско селище, заселено отъ околнитѣ селяни (сжщиятъ 3, 310). Bertrandon de la Brocquière на 1443 г. видѣлъ Вира като турски и грѣцки градъ, основанъ около укрѣпенъ замъкъ, въ който, каже, нѣкога живѣли до 300 калугери.

[38] Акрополитъ 77 (споменува Ватацесовъ управитель въ Ахридосъ прѣди 1246 г.).

иноезичницитѣ (τὸν ζυγὸν τῶν ἀλλογλώσσων).»[39] Обаче Българитѣ немогли тамъ да се удържжтъ и били пакъ изгонени отъ царя Теодора Ласкаресъ II. По-послѣ по едно съглашение царь Иванъ Александъръ получилъ на 1344 г. отъ царицата Анна Пловдивъ заедно съ крѣпоститѣ по цѣлото подножие, Мора обаче немогълъ да обсеби. Въ такова положение намѣрили Турцитѣ границитѣ, когато почнжли своитѣ завоювания на европейска земя.

Дългото византийско владичество оставило слѣди въ Родопскитѣ български нарѣчия, у християни и Помаци, т. е. старинни гръцки думи, които не се срѣщатъ другадѣ въ българския езикъ: харкома (χάλκωμα) бакъръ, лепѝда (λεπίς) ножъ безъ черенъ, па́плома (πάπλωμα) постелна покривка, са́кулъ (σακκοῦλα) чувалъ, стра̀кина (въ Доспатъ) паница (ὀστράκιον) и т. н.[40].

Тѣзи стари чужди думи не сж единственната особенность на българския езикъ въ тѣзи планини. Въ Родопитѣ владѣе особенно нарѣчие, което покрай източното и западното (стр. 91) образува трета група, която се простира отъ Перинъ-Планина и Сѣръ до Димотика а поради по-новитѣ изселвания и по-нататъкъ дори до Бургашко при Черно море. Това нарѣчие въ България се нарича обикновено рупско. На пръвъ погледъ най-много бие въ очи неговата особенность да употрѣбя тройна членна форма, когато останжлитѣ Българи употрѣбятъ само една: главата (всеобщо българско), главаса, главана съ различно демонстративно значение, което латински би се прѣдало приблизително съ caput hoc, caput illud, caput istud. При това въ него има многобройни фонетични и лексикални особенности. Всички тѣ сж архаизми, които на мѣста се появяватъ още въ срѣдовѣковнитѣ ржкописи и които нѣкога навѣрно сж били общоразпространени по цѣлата територия на българския езикъ. Интересно е, че тройниятъ членъ и нѣкои фонетични особенности се повтарятъ освѣнъ въ Родопитѣ още и на едно друго далечно мѣсто, въ диялекта на тъй нареченитѣ Мияци въ Дебра въ най-западна Македония. Тѣзи форми слѣдователно се запазили въ двѣ осамотени планински покрайнини, като въ острови. Могло би да се мисли, че силната османска колонизация, която подиръ прѣвзиманието на страната наводнила цѣлата тракийска равнина (стр. 144), отдѣлила Родопитѣ отъ земята на Балканскитѣ Българи и съ

---

39 Сжщиятъ стр. 114.

40 Поса̀тъ, поса̀тье оржжие, произлиза отъ тур. пусатъ, орждие, сѣчиво, оржжие а не отъ виз. φωσσάτον лагеръ, войска, както мислѣхъ въ Пер. Спис. 8, 90 и 10, 25.

това спомогнѫла за упазвание на тѣзи особенности. Мене обаче се струва да е по-правдоподобно, че архаизмитѣ на рупския говоръ и напрѣднѫлото положение на тъй нареченото източно нарѣчие, което днесь владѣе въ тракийско поле, се установили още въ по-старо врѣме, прѣди турското завоювание. Най-добро доказателство за това е фактътъ, че въ центъра на Родопитѣ въ мохамеданския Доспадъ и въ близкия християнски Батакъ и Пещера владѣе доста чисто източно нарѣчие; този клинъ, който се спуща отъ сѣверъ въ рупското нарѣчие, е произлѣзълъ навѣрно прѣди разпространението на исляма по Родопитѣ и слѣдователно безъ съмнѣние още въ срѣднитѣ вѣкове.[41]

Особенность на срѣдновѣковната история на Родопитѣ сѫ българскитѣ юнаци самозванци, които по едно врѣме си основали въ тѣзи планини силни държави. Тѣ сѫ три лица съ особенни сѫдбини.

Боляринътъ И в а н к о убилъ царя Асѣня I. въ Търново (1195), прибѣгнѫлъ при Византийцитѣ, станѫлъ управитель въ Пловдивъ и въ подпланинскитѣ крѣпости, дали му византийска княгиня за жена, обаче слѣдъ това се сговорилъ съ брата на убития Асѣня, царь Калоянъ и станѫлъ най-опасенъ неприятель на византийското царство. Още като управитель почнѫлъ да гради нови крѣпости на згодни мѣста, събиралъ български войници и отдалечавалъ Гърцитѣ отъ себе си. Слѣдъ възстанието главна негова крѣпость била Кричимъ. Византийскиятъ воевода Камицесъ прѣвзелъ тази крѣпость, но послѣ самъ билъ уловенъ отъ Иванка между Батрахокастронъ и Баткунъ. Слѣдъ това цѣлитѣ Родопи дори до морето прѣминѫли въ рѫцѣтѣ на юначния боляринъ. Еднородцитѣ (ὁμογενεῖς) всѫдѣ съ радость се присъединявали къмъ него. Споредъ разказа на Никита Акоминатъ оставялъ при своитѣ угощения за по-голѣмата имъ тър-

[41] Други примѣри съ троенъ членъ: волатъ, воласъ, воланъ; конетъ, конесъ, коненъ; царенъ (тъй се нарича султана у Помацитѣ), мостосъ, дрвосо, детесо, пушкана, женана, манастиренъ. ѫ и ъ, особенно съ ударение, се промѣнятъ въ *о*: можъ, рока, коща, главота, тревота. Стари примѣри **пѫтосъ, хлѣбосъ, градосъ** и т. н. вж. Miklosich, Vergl. Gramm. I 81, IV 122. Общо българско е н о щ е с ъ hac nocte, д е н е с - к а hodie. Отъ лексикалнитѣ особенности типиченъ бѣлѣгъ на рупското нарѣчие е р у̀ к а м ъ, (изт. в ѝ к а м ъ, шопски х о́ к а м ъ). Рупски текстове отъ Ахъръ-Челеби и Неврокопско у В. Чолакова, Бълг. Народенъ Сборникъ, Болградъ 1872. Първиятъ трудъ за това нарѣчие е отъ Славейкова, Рупското и Рупаланското българско население и нарѣчие. Наука 1882, II, 463. Полыхроній Сырку, Рупалани или Рупцы, замѣтка по болг. діалектологіи. Воронеж. фил. записки 1883. Нашитѣ помашки пѣсни отъ Чепино съ обширенъ диялектологически уводъ, Пер Спис. 8, 76 слд. Нови приноси съобщава С. Н. Шишковъ, Родопски старини или сборникъ отъ обичаи, суевѣрия, пѣсни, пословици, нарѣчие и пр. на родопскитѣ жители, кн. 1. въ Пловдивъ 1887 г. Хр. П. Константиновъ, Материялъ за изучвание Родопското нарѣчие, Мсб. кн. I, 134 слд., II, 269 слд.

жественность да колѫтъ плѣнени Гърци. По-послѣ самъ царь Алекси III. нахлулъ въ Тракия, прѣвзелъ Станимака и нѣкѫдѣ въ околноститѣ ѝ заробилъ Иванка съ измама, като го прѣлъстилъ съ клетва да дойде на едно устно свиждание (1199).

Деспотъ **Славъ** билъ най-напрѣдъ управитель на Родопскитѣ покрайнини въ името на своя уйчо, царя Калояна. Подиръ смъртьта на Калояна (1207) той станѫлъ неприятель на неговия наслѣдникъ царя Борила — на своя братовчедъ. Споредъ французския лѣтописецъ Henri de Valenciennes причината на това неприятелство е била тази, че Борилъ искалъ да вземе Славовата земя, но Славъ се възпротивилъ на това и отнемалъ на царя крѣпости, хора и приятели. Слѣдъ побѣдата надъ Борила при Пловдивъ (1208) латинскиятъ царь Хенрихъ се срѣщнѫлъ приятелски съ Слава въ Кричимъ и Станимака, слѣдъ което Славъ се оженилъ въ Цариградъ за една незаконна дъщеря на царя Хенриха и останѫлъ съюзникъ на Латинитѣ. Споредъ Акрополита той държалъ и Мелникъ въ долината на Струма и Ахридосъ. Още на 1228 г. се споменува «tota terra de Sclave» (цѣлата земя на Слава) между землитѣ на латинското царство. Втората му жена е била роднина на Епирския владѣтель Теодора Комнена. Подиръ битката при Клокотница той се подчинилъ на царя Асѣня II. и се споменува между царскитѣ роднини и въ българскитѣ поменици.[42] Още въ 15. и 16. столѣтие цѣлитѣ Родопи се наричали **Славиеви гори**, може би отъ Слава.[43]

Най-голѣма слава въ народната паметь си е спечелилъ **Момчилъ** воевода, който и до днесь се възпѣва навсѫдѣ по България и Сърбия. Театъра на цѣлата му история сѫ Родопитѣ и съсѣдното крайморие. Той билъ родомъ Българинъ, разбойничествувалъ отъ двѣтѣ страни на византийско-българската граница, служилъ въ войската на сръбския царь Стефанъ Душанъ, а по-послѣ и подъ знамената на самозвания царь Іоанъ Кантакузенъ. Когато Кантакузенъ обсаждалъ Перитеорионъ, защищаванъ отъ гарнизона на царица Анна и нейния синъ Іоанъ Палеологъ, Меропскитѣ планинци

---

42 Срв. Dějiny bulh. стр. 206—214.

43 Константинъ Философъ (писалъ на 1431 г., изд. Ягичъ, Гласник 42, 299, 306) пише, какъ на 1410 г. единъ воевода на султана Муса **прошьдъ Славиѥвыими горы реченыѥ** ударилъ на Пловдивъ, и какъ самъ Муса на 1412 г. потеглилъ отъ Солунъ **Славиѥвыими горами** за Одринъ. „Zlavievi gori“ на югъ отъ Пловдивъ и Марица споменува сѫщо Вранчичъ (1553), изд. на унгарската академия 1,331. — Обяснението отъ Славъ срѣща обаче една прѣчка. Отъ името **Славъ** планинитѣ би се наричали „Славови“, когато „Славиіеви гори“ сѫ произведени отъ името Славий, което би вело към бълг. **славей**.

доброволно му се прѣдали и поискали отъ него управитель. Кантакузенъ имъ изпратилъ Момчила, между другото и за това, защото е билъ тѣхенъ еднородецъ (ὁμόφυλος). Момчилъ събралъ въ планинскитѣ села конна и пѣша войска, готова, каже, да умре за своя юначенъ войвода, но скоро станѫлъ независимъ господарь. Царица Анна му дала титлата деспотъ; Кантакузенъ го наградилъ съ още по-голѣмъ чинъ — севастократоръ, който до тогава билъ даванъ само на Византийци отъ царска кръвь. За свое главно сѣдалище си избралъ града Ксантия, гдѣто слиза пѫтятъ отъ изворитѣ на Арда къмъ крайморието. Най-послѣ Кантакузенъ съ помощьта на своя приятель Омаръ-бегъ, владѣтель на Смирна, разбилъ Момчила подъ стѣнитѣ на Перитеорионъ (1345 г.). Момчилъ юнашки загинѫлъ на бойното поле. Когато се прѣдала Ксантия, Кантакузенъ позволилъ на жената на Момчила, родомъ отъ България, да се завърне свободно въ отечеството си съ всичкия си имотъ. Отъ разказитѣ на самия Кантакузенъ и на другия съврѣменникъ Никифоръ Грегорасъ виждаме, какво впечатление е направила въ онова врѣме личностьта на Момчила, неговото бързо въздигание и юнашката му смърть.

Освѣнъ Българи въ Родопитѣ сѫ живѣли и Власи, и то въ много по-голѣмъ брой отколкото днешнитѣ номадически пастири. За тѣхъ имаме едно извѣстие сѫщо тъй у Кантакузена. Когато въ гражданската война между двамата Андрониковци стратегътъ (управительтъ) на Родопитѣ прѣминѫлъ отъ младия царь къмъ стария (1322 г.), той затворилъ единъ Румънецъ отъ номадическитѣ пастири, на име Шарбана, като партизанинъ на противната страна и накаралъ да го горѭтъ по лицето съ желѣзо[44]. Но Шарбанъ избѣгалъ изъ тъмницата, събралъ чети леко въорѫжени пастири и подбудилъ крѣпоститѣ да се провъзгласѭтъ къмъ страната на по-младия царь; слѣдъ свършванието на своето дѣло той отишълъ при младия Андроникъ и за голѣмо очудвание на Гърцитѣ на колѣнѣ молилъ милость за плѣнения стратегъ. Освѣнъ този любопитенъ епизодъ има дири отъ старото румънско население и въ мѣстнитѣ названия; на лѣвия брѣгъ на Места има нѣкои помашки села съ румънски имена, като Сингуръ (румънски «сàмъ», отъ лат. singuli), Крбулъ и т. н.

Още въ византийско врѣме се срѣщали въ Родопитѣ и

44 Ἕνα δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ Δακικοῦ γένους νομάδα Συρμπάνον ὀνομασμένον. Кантакузенъ 1.146.

турски селища. Анна Комнена споменува въ 11. столѣтие Турци, които живѣли около Ахридо̀съ[45]. Тѣ сѫ били подобни колонисти отъ селджушкитѣ Турци, каквито кръстоноситѣ заварили на 1189 г. около Стара Загора и каквито сѫ живѣли отъ много по-старо врѣме и въ Солунско подъ името Турци Вардариоти.

Слѣдъ турското завоевание Родопскитѣ покрайнини изгубили своята важность. Хаджи Калфа знае вѫтрѣ въ планинитѣ само областьта Дагарди, както и до сега се нарича единъ край на сѣверъ отъ Гюмурджина[46]. Сега цѣлата планинска верига се дѣли на слѣднитѣ части. Долината на горна Арда се нарича Ахъръ-Челеби (центъръ селото Пашмаклѫ); дори до послѣднитѣ голѣми промѣни тя се е броела къмъ Пловдивския санджакъ, но сега принадлежи къмъ Гюмурджинския санджакъ. Южната часть на порѣчието на долна Арда се намира въ мѣстностьта Султанъ-Ери («султанова земя»), чиито центрове сѫ селата Даридере́ (дарѫ тур. просо) и Мѫстанлѫ; този край, до колкото знаѭ, е чисто османски, освѣнъ една малка християнска община въ Даридере́. Лѣвата страна на долна Арда завзема покрайнината Кърджали, чийто центъръ се намира въ едно село съ сѫщото име; отъ този край, сѫщо тъй чисто турски, въ румелийско врѣме била образувана особна «Кърджалийска околия»[47]. Сѣверниятъ склонъ на Родопитѣ отъ Ахъръ-Челеби до Станимака обхваща споменѫтата по-горѣ покрайнина Рупчо̀съ, съ 66 села. Нейното пространство сега е намалено: източната половина е румелийска околия съ сѫщото име, чийто центъръ е селото Чепеларе, западната половина днесь принадлежи на Турция; нѣкои по-далечни села сѫ присъединени къмъ други румелийски околии. Планинското подножие около Станимака се нарича Ко̀нушъ; наистина тамъ се намира малко село съ сѫщото име, ала центърътъ на сегашна «Конушка околия» е градъ Станимака. Ахъръ-Челебийци наричатъ обикновенно Ко̀нушко по̀ле Пловдивската равнина подъ планинитѣ.

Народописнитѣ промѣни отъ края на 14. вѣкъ сѫ много голѣми. Източната часть на Родопитѣ, т. е. стариятъ Ахридо̀съ или Мора или днешнитѣ покрайнини Султанъ-Ери, Кърждалийско и Хасковско, както и крайморската равнина около Гюмурджина сега сѫ повече или по-малко турски. Въ цѣла Европейска Турция нѣма днесь

---

45 Въ виз. войска отредъ τῶν περὶ τὴν Ἀχριδῶ οἰκούντων Τούρκων, Anna Komnena ed. Reifferscheid 1.138.

46 Tagardi, Хамеровиятъ прѣводъ стр. 70.

47 До колкото знаѭ, селата на новата Кърджалийска околия сѫ принадлежали по-напрѣдъ къмъ три санджака, Хасковски, Султанерийски и Чирменски.

край по типъ, езикъ и нрави тъй чисто османски, както е Кърджали при долна Арда. Разпространението на рупското нарѣчие отъ долна Марица на сѣверъ къмъ двѣтѣ Загори и на изтокъ къмъ Черно море е станѫло навѣрно отъ емиграцията на Родопскитѣ Българи изъ източнитѣ планини; това изселвание е станѫло поради натиска на силната турска колонизация въ отечеството имъ.

Освѣнъ тѣзи Турци, които си избрали постоянни селища, по цѣлитѣ Родопи се скитатъ Турци номади, пастири, познати подъ името Ю р ý ц и или К о н я́ р и; тѣ посѣщаватъ и западната часть на Родопитѣ, която освѣнъ нѣколко османски колонии въ градоветѣ, като въ Пещера или Неврокопъ, е останѫла инакъ чисто българска. Още прѣди прѣминаванието си въ Европа Турцитѣ сѫ живѣли въ Мала Азия повечето като номадически пастири, които сѫ лѣтували по планинитѣ а зимували край морето, както това изрично споменува Кантакузенъ (къмъ 1328 г.) за османскитѣ Турци въ Витиния [48]. Слѣдъ завоеванията въ Европа тѣ прѣнесли тозъ начинъ на живѣние и въ Тракия и Македония, гдѣто почнѫли да зимуватъ край морето отъ Еносъ дори до Солунъ а лѣтото прѣкарвали по Родопитѣ, Перинъ, Осоговъ и по-разни други македонски планини. Докато по-голѣма часть отъ османския народъ полека-лека се отрекла отъ нѣкогашното пастирство, Юруцитѣ въ Анадолъ и Европа и до сега живѣѭтъ по първобитенъ начинъ. И до днесь ходѭтъ въ южната половина на Балканския полуостровъ двойни номадически пастири, християнски Власи, коренни жители на полуострова и мюсулмански Турци Юруци, които сѫ дошли по-късно. Селата на турскитѣ пастири, въ които тѣ прѣкарватъ зимата, се намиратъ всички по краймориeто около Гюмурджина, въ хълмистата покрайнина отъ Сѣръ до Кукушъ и Солунъ, въ македонския край Моглена и въ тесалската равнина. Когато разпитвахъ за името Коняри (гръцки Κονιαρίδες) нѣкои Родопски туземци тълкувахѫ ми го отъ турското к о ю н ъ (овца), други отъ българското к о н ь, ала отъ прѣданията на Солунскитѣ и тесалски Коняри излиза на явѣ, че то произхожда отъ града Конié въ Мала Азия, старията Икония, сѣдалищенъ градъ на селджушкитѣ султани [49]. Названието Ю р ю к ъ произлиза отъ турския глаголъ ю р ю м е к ъ ходѭ и означава изобщо номадецъ; тѣ сами се наричатъ съ това име и то съ извѣстна гордость (б е н ъ Ю р ю к ю м ъ: азъ съмъ Юрюкъ). Тѣхното нарѣчие,

---

[48] Кантакузенъ 1,341.

[49] За произхода на тесалскитѣ коняри вж. Finlay, History of Greece (ed. Tozer, Oxford 1877) 5,125.

както ме увѣрѣвахѫ Помацитѣ, се отличава отъ този османски езикъ, на който говорятъ турскитѣ граждани и земедѣлци [50].

Прѣселението на Юруцитѣ е ставало полека-лека и е траяло дълго врѣме. Ханъ чулъ въ Македония, че тамъ дошли прѣди 300—350 годинъ, слѣдователно въ началото на 16. вѣкъ, и прибавя, че споредъ мѣстнитѣ прѣдания много християни, като напр. въ покрайнината Моглена, приемали исляма, за да се отървѫтъ отъ натиска на новитѣ гостье [51]. Мене ми разправяхѫ Македонци, че тия Коняри ужъ дохождали въ Солунско полека-лека, нѣкои прѣди 200 години, други тепърва прѣди 50, и живѣли, казватъ, по-напрѣдъ въ сношения съ християнскитѣ Лази и Караманлии въ Мала Азия. Тѣхнитѣ дири могѫтъ да се прослѣдятъ далеко на сѣверъ. На сръбско българската граница между Знеполье и Власина една мѣстность се нарича Юручки колиби. Въ Осоговскитѣ планини при Кюстендилъ ми показахѫ Юручки гробища, около 5—6 мюсюлмански гроба върху една висока поляна по склоноветѣ на високия Руенъ, всѣки съ два прави камъка, до главата и до краката. Сега по тѣзи мѣста недохожда вече ни единъ Юрукъ. Че тѣ сѫ посѣщавали Панагюрска Срѣдна Гора, за това свѣдочи тамошната турска община Юруци (стр. 343). Тѣ ходили дори оттатъкъ Балкана. Ловчанскитѣ Помаци наричатъ всички Османлии Уруци. Едни колиби Уруцитѣ има въ Балкана при Трѣвна, едно турско село Юрюклеръ се намира при Ловечъ а петь други съ сѫщото име сѫ разпръснѫти въ покрайнината отъ Търново къмъ Силистра.

По Родопскитѣ висоти и по тамошнитѣ яйли или пасбища [52] има много прѣдания, отъ които се вижда, че тѣзи мохамедански пастири сѫ били нѣкога многобройни и мощни. Въ по-старо врѣме тѣ били раздѣлени на окрѫзи между седемь Юрукъ-бегове [53]. На Доспадската височина, между Батакъ и Неврокопъ, се

---

50 За нарѣчието на малоазиятскитѣ Юруци, които се наричатъ тамъ и Гьочебé, Vambéry, Das Türkenvolk (Leipzig 1885) 605 казва, че се приближава на турския азербайджански езикъ и че има много стари думи, които у другитѣ Османци сѫ замѣстени съ чужди арабски и персийски думи.

51 Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867, стр. 261.

52 Помацитѣ прѣвеждатъ тур. яйлà (пасбища) на български съ думата планина; горииститѣ пъкъ планини наричатъ съ турската дума балкáнъ.

53 Споредъ Ricaut, Histoire de l'état présent de l'empire ottoman, p. 612 „Юруклеръ“ броели тогава въ Европейска Турция 1294 рода. Marsigli, Stato militare dell'imperio ottomano, Amsterdam 1732 p. 129 прѣсмѣта ги на 1702 семейства, които изпращали 298 войници. Седемьтѣ имъ бега (срв. Hammer, Osm. Staatsverf. 2,249) живѣли въ Виза, Ямболъ, Такирдагъ (Родосто), Солунъ (съ 400 семейства), и въ „Aghra, Cogiak, Nalauchen“ (?).

приказва, че Койнаритѣ (тъй се изговаря) нѣкога сѫ броели тамъ до 70000 «оджака» и имали колиби, разпилѣни на десеть часа пѫть, въ които, казватъ, изпървомъ и зимували, но послѣ видѣли, че планинската зима е много остра, та почнѫли да слизатъ на зимовище къмъ морето въ Солунско. Въ Солунъ, казватъ, има и една махала Карлъкъ-махалеси, тъй наречена отъ Конյаритѣ, които нѣкога пасли прѣзъ лѣтото стадата си на Карлъкъ Планина въ Родопитѣ. Сега само малъкъ брой Юруци дохаждатъ на Доспатъ и въ дружини отъ по 100 души пасѫтъ своитѣ конье и овце дори до румелийската граница; когато азъ пѫтувахъ тѣ бѣхѫ наели пасбища и въ съсѣдство на румелийския градецъ Брацигово и близо до Батакъ. Единъ траенъ споменъ Коняритѣ оставили въ географическата наменклатура. Отъ Одринъ и Димотика дори до изворитѣ на Искъръ и до Перинъ-Планина по-голѣмата часть отъ върховетѣ и пасбищата иматъ турски имена, които еднакво употрѣбятъ Турци, Българи и Власи. Характеристично е, че тъкмо най високитѣ върхове на Рила, Перинъ и Родопитѣ иматъ само турски имена: Мусалла́, Гьолъ-тепѐ, Карлъкъ.

Съ нѣкогашната мощь на Юруцитѣ е свързано и друго явление въ историята на Родопитѣ подъ турското владичество: разпространението на исляма между Българитѣ въ цѣлата тази планина. Землището, което завзематъ мохамеданскитѣ Българи или Помацитѣ, е много голѣмо и далеко прѣминава границитѣ на Родопитѣ. То е единъ широкъ поясъ, който се простира отъ Пловдивъ дори до Солунъ, отъ срѣдното течение на Арда до македонския Вардаръ. Въ него влизатъ покрайнинитѣ Рупчосъ, Ахъръ-Челеби, Доспатскитѣ планини, Чепино, Неврокопско, Разлогъ, и голѣма часть отъ срѣдна Македония, Джумайско, Пиянешко, Малешевско, Тиквешко, Кукушко, даже и Моглена задъ Вардаръ и още други краища. Осамотенъ островъ Помаци се намира на сѣверъ въ околностьта на Ловечъ, Плѣвенъ и Рахово въ крайдунавска България, въ порѣчието на Видъ и Искъръ.

На въпроса, кога е станѫло това потурчване, неможемъ да отговоримъ; писменни свѣдѣния за това до сега не сѫ намѣрени. Изглежда, че то е почнѫло доста отдавна, ала не веднага слѣдъ паданието на старитѣ държави и никакъ не наведнѫжъ. При завоеванието на страната имало е случаи на доброволно потурчване, но то, до колкото знаемъ, не е било общо. Іосафъ, Видински митрополитъ пише, че веднага слѣдъ паданието на Търново мнозина приели мохамеданската вѣра, или, каже, отъ страхъ, или поради

прѣдумвания, или съ надѣжда да придобиѭтъ чинове и имоти, или най-подирѣ отъ простота [54]. Цамблакъ разказва, че патриярхъ Евтимии въ заточението си въ Македония съ своитѣ проповѣди мнозина отвърнѫлъ не само отъ ереситѣ, но и отъ „сараkинскаго нечестїа тмы.“ [55] Отъ друга страна знаемъ отъ Владислава граматика (1469 г.), че въ негово врѣме въ Крупникъ надъ Струма седѣлъ още епископъ, когато въ наши денье селото отдавна е чисто помашко. Българскитѣ по-нови лѣтописни бѣлѣжки отнасятъ потурчването на «Доспатъ-Планина, Чепино, Крупникъ, Кочани» въ врѣмето на султана Селима I. (1512—1520) [56]. На сѫщия владѣтель приписватъ това дѣяние и устнитѣ разкази на Българитѣ въ Тракия, които съмъ често самъ слушалъ. Захариевъ, безъ да указва своя източникъ, отнася приеманието на исляма отъ Родопскитѣ Помаци въ врѣмето на султана Баезида II., къмъ 1495 г. [57] Г-нъ П. Р. Славейковъ ми разправяше, че въ Бачковския мънастирь при Станимака прѣди много години се пазилъ единъ помeникъ, отъ който се виждало, въ коя година кое отъ сегашнитѣ помашки села въ близкия Рупчосъ прѣстанѫло да дохожда въ мънастира; слѣдователно това потурчване е ставало постъпенно. Самитѣ Помаци иматъ за това събитие само тъмни понятия [58]. Тѣ разказватъ, че приеманието на исляма не е станѫло на всѫдѣ въ едно и сѫщо врѣме. Въ западнитѣ планини най-напрѣдъ се потурчилъ ужъ Доспатъ, послѣ селата Наиплии, Довленъ и други околни и най-послѣ Чепино. Това послѣдното се потвърдява и съ писменни свидѣтелства. Чепинци иматъ грамота за своитѣ междии, издадена веднага слѣдъ потурчването имъ, 227 (арабски) години ужъ прѣди това наше пѫтувание (на 1883 г.). Това напълно се посрѣща съ познатия български записъ, напечатанъ у Захариева, споредъ който потурчването на Чепино станѫло въ врѣмето на султана Мохамеда IV. и на великия му везиръ Мохамедъ Кьоприли (1656—

[54] Период. Списание кн. 1 (1882) 44.

[55] Житието на Евтимия, Гласник 31, 288.

[56] Вж. Дриновъ въ Пер. Спис. 7 стр. 9.

[57] Захариевъ, Описание на Татаръ-Пазарджишко 75.

[58] Нѣкои традиции за потурчването на Помацитѣ споредъ разкази на мюсулмански и християнски Родопци събра г. проф. Добруски въ Пер. Спис. кн. 21 и 22 стр. 332—338. Споредъ тѣхъ потурчването станѫло въ 17., даже и въ 18. столѣтие, като избѣгали останѫлитѣ християни въ други села. Най-старитѣ мюсулмани се намиратъ на сѣверозападната страна на Родопскитѣ планини, най-младитѣ на южната. Много прѣдания, разбира се, сѫ съставени за обяснение на разни имена, каквото е прѣданието за постоянството на двѣ християнски момичета въ Дьовленъ, на които се позволило да запазѭтъ вѣрата си и отъ благодарность за това построили „момина джамия“ (Късъ-джамиси) и „моминъ мостъ“ (Късъ-кьопрюсю).

1661).[59] Споредъ този записъ Чепинци били войници и ходили съ Турцитѣ на войни; по тозъ начинъ тѣ а навѣрно и тѣхнитѣ съсѣди скоро се сближили съ исляма.

Споредъ всичко това нѣма съмнѣние, че потурчването на Родопитѣ се почнѫло тогава, когато борбата противъ християнскитѣ държави на полуострова е била вече довършена и когато Турцитѣ сѫ станѫли неограничени господари на всички тѣзи страни. А това начало станѫло въ врѣмето на Баезида II. и на Селима I., когато била потурчена отдавна прочутата черква св. Димитъръ въ Солунъ и метрополията св. Георги въ София[60], когато на християнитѣ се отнемали всички каменни богослужебни сгради, като имъ се оставали само дървенитѣ черквици, и когато жестокиятъ Селимъ I. споредъ турски извѣстия си наумилъ да изтреби или да потурчи цѣлата рая[61]. Подиръ това islямътъ се разпространявалъ по Родопитѣ още въ 17. столѣтие, когато Мохамедъ IV. дохождалъ на ловъ въ «Деспотъ-яйласѫ» и тамъ съ своя дворъ оставалъ подълго врѣме.

Самото име Помакъ остава необяснено; българскитѣ тълкувания отъ помагачъ и други не издържатъ критика.

Интересно е, че покрай българскитѣ мюсулмани въ Родопитѣ се срѣщатъ и гръцки. Голѣмото село Ляловo (90 кѫщи) на югъ отъ Неврокопъ е населено отъ мохамедански Гърци; нѣкои Помаци ме увѣрявахѫ, че и други двѣ съсѣдни села, Лозникъ и Корникъ, били изпърво гръцки, но че подиръ своето потурчване отъ общуванието съ околнитѣ български мюсулмани се побългарили. Въ с. Сотиръ, $^1/_2$ ч. на югъ отъ Дермендере, Пловдивска околия, разправятъ за Тъмръшкитѣ Помаци, че тѣ не били ужъ сѫщи Българи, когато се потурчили, но че въ тѣхъ имало «гръцка жилка»[62].

Съ приеманието на исляма отъ тѣзи планински Българи Турцитѣ спечелили не малка опора за своето владичество, народъ примитивенъ, войнственъ и юначенъ, при това напукъ всички традиции за християнския имъ произходъ вѣрно прѣданъ на исляма и на

---

59 Захариевъ 67. Dějiny bulh. 409. г. Славейковъ ми разправяше, че този записъ е автентиченъ, само че у Захариева езикътъ е малко промѣненъ; при все това азъ мислѭ, че той не е отъ едно и сѫще врѣме съ събитието.

60 Потурчването на черквата св. Димитъръ сръбскитѣ лѣтописи поставятъ на 20. Августъ 1494 г. (Гласник 53, 104) или на 1499 (Šafařík, Památky 82). Tafel, De Thessalonica eiusque agro (Berolini 1836) p. 133 знаелъ, че тази светиня около 1480 г. била още християнска, но кога е била тя обърнѫта въ джамия не можалъ нищо да узнае.

61 Hammer, Gesch. des osm. Reiches, 2. изд. 2, 804.

62 Пер. Спис. кн. 21 и 22 стр. 332 бѣл. 2.

османското царство. Само тѣхниятъ малъкъ брой, тъй като тѣзи краища сѫ много слабо населени, е билъ причина, че Помацитѣ не се прочули толкова много, както мюсулманскитѣ Босняци и Албанци. На военни турски служби и до сега се намиратъ нѣколко прочути Помака отъ Родопитѣ и отъ Ловечъ [63].

Въ наше врѣме Родопскитѣ Помаци излѣзохѫ отъ своето забравяние на сцената, а може би и въ бѫдѫщитѣ войни въ Тракия пакъ ще стане за тѣхъ дума. Тѣ още въ гръцкото възстание (1821 г.) помогнѫли на Турцитѣ да потушѫтъ съ кръвопролитие революцията на Халкидика и на Атонъ. Прѣзъ Срѣдногорското възстание и прѣзъ руската война показахѫ се най-вѣрни подданници на портата, та за това и портата слѣдъ това не ги изпустнѫ отъ рѫцѣтѣ си. Една часть отъ тѣхнитѣ покрайнини Берлинския договоръ присъедини къмъ Източна Румелия, но това присъединение останѫ само на книга. Прѣзъ цѣлата седмогодишна доба какъ сѫществува румелийската автономна провинция бѣ разискванъ въпроса за «непрѣдаденитѣ» или «непокорнитѣ села», обаче безъ всѣкакъвъ резултатъ. Румелийското правителство не можеше да ги завземе съ военна сила а портата напукъ всички дипломатически обѣщания неискаше да ги прѣдаде.

Не ще бѫде не намѣсто ако изложѫ този особенъ въпросъ малко по-подробно, като се ползувамъ отъ подробнитѣ извѣстия, събрани въ българската книжка на Хр. П. Константинова по този въпросъ [64]. Въ Срѣдногорското възстание прѣзъ пролѣтьта на 1876 г. главно участие взели три заможни, чисто български градчета на сѣверния склонъ на Родопитѣ: Перущица, Брацигово и Батакъ. Турското правителство било изненадано отъ избухванието на това възстание. Въ цѣлата Пловдивска провинция нѣмало редовна войска. На бързо били свикани мохамеданскитѣ башибозуци отъ полето и особно отъ планинитѣ. Тѣхни прѣдводители станѫли двама силни помашки аги, Ахмедъ ага, синъ на Хасанъ ага отъ село Търъшъ [65] въ планината надъ Перущица и другиятъ Ахмедъ ага

---

63 Отъ Родопитѣ сѫ били Тахиръ паша (отъ Драма) и Али паша (отъ селото Хусеница въ Доспадъ), който загинѫлъ при Плѣвенъ. Отъ Ловчанскитѣ Помаци сѫ излѣзли познатиятъ отъ Херцеговина и отъ Египетъ Дервишъ паша и братъ му Феимъ паша, и двамата отъ селото Изворъ между Ловечъ и Орхание. Сѫщо познатиятъ турски юристъ Джевджетъ паша е, казватъ, Помакъ отъ Ловечъ.

64 Хр. П. Константиновъ. Непокорнитѣ села въ Родопскитѣ планини. Книга 1 (1878—79), Търново 1887, 20 стр. Кн. 2 (1879—1884), София 1886, 48 стр. Ще излѣзе още и кн. 3.

65 Чуе се и Търъчъ. Старото име е, казватъ, Тъмпашъ.

отъ село Барутунъ (или Бартина) въ Доспадската височина. Тъмръшлията унищожилъ Перущица, обаче започнжтото вече кланье на населението било спрѣно отъ дохождането на редовни войски. Барутунлията между това изгорилъ Батакъ и по най-звѣрски начинъ изклалъ населението му. Прѣдъ Брацигово дошли и двамата Ахмедовци, ала жителитѣ се защищавали до като дошли паши съ войска, и по тозъ начинъ запазили себе си и селището си. Освѣнъ това Помацитѣ унищожили и изклали още много малки села по подножието и докарали въ своитѣ селища богата плячка, главно добитъкъ по цѣли стада.

Като слѣдствие на българскитѣ кланьета бѣ руската война, въ която послѣдниятъ бой станж при политѣ на Родопитѣ и Пловдивъ. Остатъцитѣ отъ разбититѣ турски войски се разбѣгали по планинитѣ. Тамъ произлѣзла цѣла анархия, която се усилвала и отъ присжтствието на много хиляди турски бѣженци отъ цѣла Румелия. Когато казацитѣ подиръ Пловдивската битка на Януари 1878 г. прѣминжли прѣзъ Рупчосъ и достигнжли дори до Арда, тамошнитѣ Помаци избѣгали и Рупчоскитѣ християни за отплата изгорили много тѣхни села, между други и Тъмръшъ. Ала мюсулманитѣ захванжли да се връщатъ. Помашки башибозуци, турски мародери и въоржжени дезертьори почнжли да безпокоятъ рускитѣ прѣдни стражи и християнскитѣ села въ Ахъръ-Челеби, въ Рупчосъ, па и по подножието на планината дори до околностьта на Перущица. Като водитель на тази самозванна «народна турска войска» и началникъ на цѣлитѣ Родопи отъ Неврокопъ до Димотика се издавалъ Англичанинътъ St. Clair съ нѣколко други авантюристи. Отъ друга страна прѣдвождалъ български чети противъ тѣхъ хайдушкиятъ войвода Петко Ференски [66]. Руситѣ не се грижили много за тѣзи планини. Тѣхнитѣ прѣдни стражи по едно врѣме отишли доста далеко, което се най-добрѣ вижда отъ руската карта, която подробно съдържа и цѣлиятъ теренъ на непокорнитѣ села. Но тъй като размѣстянието на войскитѣ по разпръснжтитѣ колиби срѣщало мжчнотии, подиръ нѣколко сполучливи сражения съ башибозуцитѣ тѣ прѣдпочели да намалятъ районитѣ на аванпоститѣ. Помацитѣ изтълкували туй нѣщо като страхъ, че Руситѣ имъ се боятъ, и това станжло причина да се подгордѣятъ.

---

[66] За тогози Петко войвода, родомъ отъ Дуванъ-хисаръ близо до морето на сѣверъ отъ Деде-Агачъ, излѣзе една книжка отъ Хр. П. Константиновъ: Петко войвода, бранитель на Родопскитѣ Българи до 1879 год. Пловдивъ 1888, 8° 40 стр. Войводата билъ и при Гарибалди въ Италия, билъ се въ Критъ и т. н., а сега живѣе въ Варна.

Берлинскиятъ договоръ постави границата между Източна Румелия и Турция на водораздѣла между притоцитѣ на Марица отъ една страна и притоцитѣ на Места и Арда отъ друга; едвамъ въ Хасковския окржгъ границата трѣбвало да се доближава до самата Арда.

Румелийското правителство изпърво приело въ Родопитѣ само християнскитѣ краища; отъ пограничнитѣ мохамедански краища бѣхж въ негови ржцѣ само Чепинската долина, окупирана отъ Руситѣ, и смѣсенитѣ краища въ Рупчосъ. Направихж се опити за завземанието и на останжлата часть. Чисто мохамеданския окржгъ Кърджалийски при-долна Арда биде спечеленъ по миренъ начинъ; единъ отъ водителитѣ на тамошнитѣ башибозуци, Кара Мустафа, бѣ назначенъ жандармерийски окржженъ началникъ, всички тамошни служби бѣхж завзети отъ мѣстни Турци, които особно привличаше редовно изплащаната мѣсечна заплата, на населението се остави оржжието и му се простихж данъчнитѣ недобори. Въ Рупчоска околия за началникъ биде назначенъ нарочно пакъ мохамеданинъ, но не нѣкой отъ помашкитѣ водители, ами Мехмедъ бей, единъ отъ турскитѣ Пловдивски първенци. Тази постжпка обаче неуспокои Помацитѣ, тъй като тѣ прѣзиратъ градскитѣ Османлии като полуневѣрници и развалени хора. За това румелийското владичество се въдвори само въ източната смѣсена половина на Рупчосъ, въ която въ 29 села живѣжтъ 10674 мохамедански и 10046 християнски Българи. Западната половина отъ проектираната околия останж независима, даже къмъ тамошнитѣ Помаци не се и изпрати нѣкое довѣрено лице, което да ги придума съ добромъ да се присъединжтъ къмъ Румелия, както това станж въ Кърджалийско. Причината на тази грѣшка лежи въ дълбокото впечатление отъ събитията на 1876 г.; властвуващитѣ партии въ Румелия, съставени отъ Българи, които прѣзъ възстанието и прѣзъ войната повечето лично сж пострадали, неможехж да го изгладжтъ отъ паметьта си. Отъ друга страна Помацитѣ ги биеше съвѣстьта—достатъчно бѣше да се види само запустѣлия Батакъ—и се страхувахж отъ отмъщение.

По тозъ начинъ между фактическитѣ прѣдѣли на Румелия и турската граница се образува едно независимо планинско землище, което на шега се наричаше «помашка република». То съдържаше отначало 18, по-късно 22 села; отъ тѣхъ споредъ румелийското разпрѣдѣление 17 трѣбваше да принадлежжтъ къмъ Рупчоска околия, 5 къмъ Пещерска околия [67]. Въ него влизаше цѣлата горна

[67] Къмъ Рупчоска околия щѣхж да принадлежжтъ селата: Грохотна. Гьовренъ, Мугла, Триградъ, Кюстенджикъ (съ селцето Дешюкъ Дере́), Беденъ

долина на Кричимска рѣка. Най-далечнитѣ отъ тѣзи села сж отстранени 20 часа отъ политѣ на Родопитѣ, 23 часа отъ Пловдивъ, най-близкитѣ обаче лежжтъ много близо надъ края на полето въ съсѣдство на Кричимъ и Перущица, само 8 ч. отъ Пловдивъ. Ширината на цѣлата територия отъ изтокъ къмъ западъ се прѣсмѣта на 10—12 часа. Тя е непроходима планинска покрайнина, прѣзъ която нѣма никакъвъ друмъ нито пъкъ нѣкаква сносна керванска пжтека и въ която се раждатъ само тънки та високи борики и юначни мжжье. Овчарството, дърварството, катранджилъкътъ, обработванието на ленъ и абаджилъкътъ сж единственитѣ занятия на жителитѣ, чийто брой се прѣсмѣта на 19000 души въ 2445 кжщи. На западната страна на тази територия се издига Карлъкъ (2081 м.), единъ отъ най-високитѣ върхове на Родопитѣ. На мѣста, казватъ, планинцитѣ сж толкова диви, че «незнаѭтъ, че задъ гората живѣѭтъ сжщо хора».

Още къмъ края на 1879 г. независимитѣ Помаци си конституирали единъ видъ правителство. На събранието, свикано отъ Тъмръшлията, билъ избранъ Хасанъ ага Триградлията за околийски началникъ, Хаджи Мустафа Беденлията и Молла Еюбъ Муглалията за негови помощници, Исмаилъ ага Тъмръшлията (братъ на Ахмедовци) за началникъ на жандармерията и другъ единъ Помакъ за бирникъ и касиеръ. Върховенъ господарь останжлъ обаче Ахмедъ Тъмръшлията. Освѣнъ «кабадахиитѣ», въоржжени слуги на отдѣлнитѣ аги, за реда въ тази оригинална държава се грижили 20 мѣстни заптии. Данъцитѣ били намалени на третинята отъ това, което се плащало въ Румелия или въ Турция. Центърътъ билъ въ Настанъ или Михалково, по-късно въ селото Триградъ, около което се намиратъ развалини отъ стари крѣпости и черкви, по-послѣ въ Тъмръшъ. На своитѣ румелийски съсѣди гражданитѣ отъ новата държава се обаждали съ малки нахлувания и обири по планинскитѣ пжтеки, които съединяватъ Рупчосъ съ Станимака, но и това вършили съ мѣрка, за да не обърнжтъ къмъ себе си твърдѣ много вниманието на хората.

Когато на 1880 г. турско-румелийската комисия опрѣдѣляше

(или Беденъ-Баня съ топълъ минераленъ изворъ), Михалково, Балабанъ, Чуруково, Осиково, Петваръ, Лѣсково, Брѣзье, Настанъ; къмъ тѣзи 14 подиръ свършването на румелийската статистика отъ 1880 год. се присъединихж още Тъмръчъ, Брѣзовица, Черешово. Подъ Пещера трѣбваше да попаднжтъ: Довленъ, Карабулакъ, Наиплии, Селча а освѣнъ тѣхъ Бабешки колиби въ Чепино. Споредъ Константинова тѣ плащали въ турско врѣме 4600 златни лири данъкъ въ годината.

подробната гранична линия, Помацитѣ отъ независимитѣ села се изказали, че сѫ готови да се подчинѭтъ на румелийското правителство, но че ужъ Ахмедъ ага имъ това непозволявалъ. Въ това врѣме сѫщо и Гюмурджинскиятъ мутесаривъ Маджибъ паша и подчинениятъ му Ахъръ-Челебийски каймакамъ за очи прѣдумували Помацитѣ да се подчинѭтъ. Ала при това се водѣхѫ агитации отъ фанатичнитѣ молли отъ Турция между Османлиитѣ въ сама Румелия, главно около Айтосъ въ Балкана и въ Кърджалийско, които въ това послѣдно мѣсто станѫхѫ причина за кървави сбивания. Въ Рупчосъ между това (1881 г.) къмъ независимитѣ села се присъединихѫ още три, до тогава подчинени на Румелия. Самата гранична линия нищо не помагаше, тъй като между Турция и Румелия нѣмаше митническа граница и слѣдователно нѣмаше нужда прѣдѣлитѣ да се вардѭтъ съ стража.

Въ слѣдната зима портата обѣщаваше да прѣдаде западнитѣ 4 села, принадлежащи къмъ Пещерска околия. Туй бѣше обаче само неискренъ дипломатически фокусъ. За това прѣдавание (на Декември 1880 г.) бѣ изпратенъ отъ румелийска страна Татаръ-Пазарджишкиятъ префектъ Найденовъ съ Пещерския и Рупчоския околийски началници, съ единъ знатенъ румелийски Турчинъ и съ единъ жандармерийски офицеринъ, съпровождани отъ 15—20 конни жандари. Отъ турска страна билъ проводенъ Сѣрскиятъ мутесарифъ, родомъ Арнаутинъ, който водѣлъ съ себе си Ахмедъ Барутунлията, причинительтъ на Баташкото клане, и около 20 войници. Префекта въ първото село Селча намѣрилъ голѣми тълпи въорѫжени башибозуци, които подиръ явни заканвания пустнѫли го да върви по-нататъкъ само когато имъ казалъ, че единственната цѣль на неговото пѫтувание е личенъ разговоръ съ «пашата». Той намѣрилъ мутесарифина въ селото Довленъ, което сѫщо тъй гъмжало отъ башибозуци, въорѫжени до зѫбитѣ [68]. Мутесарифинътъ казалъ, че по пѫтя минѫлъ прѣзъ Наиплии и Карабулакъ, и че тамъ всички били готови да се прѣдадѫтъ, та и нѣмало нужда да прѣдава всѣко село отдѣлно. Префектътъ не се съгласявалъ на туй. На другия день Довленци обадили, че и тѣ сѫ съгласни да прѣминѫтъ подъ румелийското управление; тѣ прѣдложили

[68] Това име въ самата покрайнина споредъ различнитѣ нарѣчия се слуша и различно: Де́вленъ, До̀вленъ, Дьо̀вленъ. Руската карта бѣлѣжи До̀вленъ, което е мѣстната форма. Добруски l. c. стр. 337 пише Дьо̀вленъ и обяснява името отъ Дѣвляне, Дѣвино село, за jo=ѣ въ мѣстното нарѣчие. Първоначалната гласна е навѣрно ъ, както бълг. жънеме въ Доспадъ се изговаря женеме, въ Чепино и въ областьта на рупското нарѣчие жо̀неме.

и писменно своето съгласие, но когато префектътъ попиталъ за селскитѣ печати, казали му, че тѣ сѫ у Триградлията, самозванния планински началникъ, и че той ги подбуждалъ съ своитѣ «чиновници» да се противятъ. Тогава префектътъ помолилъ турския пълномощникъ да остане още нѣколко дена съ него, докато се свърши цѣлата работа. Мутесарифинътъ му обаче отговорилъ, че нему е възложено да съобщи на селянитѣ заповѣдьта на портата и че не е упълномощенъ да употрѣби каквито и да било принудителни мѣрки: «селата сѫ ваши, вие можете да накажете виновнитѣ». Слѣдъ това веднага заминалъ и оставилъ префекта съ неговитѣ шъпа хора всрѣдъ нѣколко стотинъ фанатични, добрѣ въоржжени мохамедани, които много явно изказвали своето недоволство. Тази сцена ми бѣ живо описвана отъ участницитѣ на тази комисия. Румелиотитѣ се намѣрили като въ обсада по срѣдъ неприятелската безъ всѣкакъвъ пѫть земя и не имъ оставало друго, освѣнъ още сѫщия день по-скоро да се върнѫтъ назадъ [69].

Въ румелийскитѣ събрания къмъ цѣлия въпросъ изпърво се обръщаше малко внимание. Тепърва на 1881 г. прѣзъ лѣтото много се писа изъ вѣстницитѣ за непокорнитѣ села и дълга дипломатическа кореспонденция се води; самъ генералъ губернаторъ Богориди води прѣговори за тѣхъ въ Цариградъ съ Турцитѣ и съ посланицитѣ на великитѣ сили. Турцитѣ лицемѣрно отговаряли, че тѣ вече прѣдали селата; защо, каже, Румелийцитѣ не ги завзехѫ? Съ туй подмѣтали за срѣщата въ Довленъ, която обаче имаше за цѣль да уравни въпроса съ 4 западни селища, но не и съ 17 Рупчуски села.

Между това Помацитѣ почнѫхѫ да дѣйствуватъ по-самостоятелно. Помашкото «правителство» не се стѣсняваше да иска отъ Рупчоскитѣ християнски села Широка Лѫка и Върбово десетъка за минѫли четире годили отъ нѣкои нивя, които лежѫтъ въ землището на независимитѣ помашки села Мугла и Брѣзье. Скоро и околийското управление въ Рупчосъ получи отъ помашкитѣ «власти» официялни писма за пограничнитѣ въпроси. При все това самитѣ Помаци, агитѣ и простиятъ народъ, донѣкждѣ се колебаехѫ. Ахмедъ Тъмръшлията прати извѣстие веднѫжъ на Пловдивския префектъ, че ако бѫде назначенъ отъ румелийското правителство за околийски началникъ на Рупчосъ, ще накара всички 21 села да се

---

[69] Найденовиятъ рапортъ е печатанъ на французски въ „Марица" бр. 294, 16. Юни 1881 г., и въ английския Bluebook, Turkey n-ro 4, 1881.

подчинжтъ; обаче румелийското правителство неискаше да има между своитѣ чиновници единъ отъ главнитѣ виновници на кланьетата. Когато азъ пжтувахъ владѣеше силна анархия въ независимата територия. Въ Пловдивъ, Перущица и другадѣ слушахъ, че сега Помацитѣ лесно би се спечелили съ добромъ. Въ Пещера ми разправяхж, че въ «непрѣдаденитѣ села» силнитѣ обиратъ слабитѣ; агитѣ отнимали на селянитѣ воловетѣ, ако имъ се аресвали, или пъкъ каратъ сиромаситѣ да имъ жънжтъ нивята. Вслѣдствие на това развитие на «юмручното право» нѣкои по-близки села сами доброволно извѣстили, че сж готови да се подчинжтъ на румелийскитѣ власти. Това желание изказали депутации отъ Наиплии, Карабулакъ и Довленъ; отъ Пещера имъ били назначени кметове и имъ дали селски печати, но нищо не помогнжло. Довленскиятъ кметъ за това си дѣйствие билъ убитъ отъ своитѣ Помаци и всички съглашения унищожени.

По това врѣме и портата почнж да се изказва по опрѣдѣлено. На румелийското правителство биде му чисто и просто казано, че тѣзи села немогжтъ да се прѣдаджтъ, тъй като, каже, не принадлежжтъ къмъ територията на Източна Румелия. Чиновницитѣ на помашката република бѣхж потвърдени отъ турска страна, на агитѣ се раздадохж ордени и почнжхж да събиратъ данъцитѣ. Източнитѣ села бѣхж присъединени къмъ Ахъръ-Челебийската кааза, Гюмурджински санджакъ, Одрински вилаетъ, западнитѣ къмъ Неврокопска кааза, Солунски вилаетъ. Въ дѣйствителность обаче цѣлиятъ изпърво независимъ край бѣше оставенъ като особенъ окржгъ, въ който главно лице оставаше Тъмръшлията. Тогава и въ румелийскитѣ събрания се почнжхж дебати по тозъ въпросъ. Правителството на княза Богориди опита репресалията да затвори границата, обаче тази заповѣдь скоро биде отмѣнена, тъй като съ нея се врѣждаше само румелийското население; това бѣше тъкмо на есень, когато Помацитѣ бѣхж вече пожънжли и събрали житото си, обаче винаритѣ по подножието на Родопитѣ нѣмахж още дърва и смола за сждоветѣ си, който материялъ се донася отъ планината. За военна обсада неможеше и да се мисли; за нея трѣбваше позволението и помощьта на портата, а освѣнъ това румелийската милиция много слаба се показа при прѣслѣдванието на незначителната разбойническа чета на Спаноса въ Бѣльовскитѣ гори, което станж причина въ събранието за остри нападки срѣщу управлението на военнитѣ сили въ областьта. Знаеше се сжщо, че Помацитѣ сж прѣкрасно въоржжени и готови за бой. Сгодната минута, когато можеше всичко

да се свърши съ образуванието на особна околия въ горното поречие на Кричимската ръка и съ назначаванието на нѣкой помашки ага за нейнъ началникъ, бѣше безвъзвратно изгубена. Единственната репресалия, която оставаше на Румелиотитѣ, бѣше тази, че при внасянието на паричния данъкъ на портата недоплащанията оправдавахѫ съ неизпълненото още прѣдавание на тѣзи планински покрайнини.

Румелиотитѣ най-послѣ съ извѣстна ресигнация се покорихѫ на сѫдбата си. Веднѫжъ, когато Пловдивскиятъ метрополитъ Герваси минѫлъ отъ Кричимъ прѣзъ независимата територия за Широка Лѫка въ вѫтрѣшния Рупчосъ, той билъ съпровожданъ като гостъ на Тъмръшлията отъ въорѫженъ помашки конвой отъ една граница до друга. Даже на 1883 г. самъ Ахмедъ ага отишълъ въ Бѣла Черква на западъ отъ Бачковския мънастирь, когато тамъ билъ освещаванъ подновениятъ старъ мънастирь въ присѫтствието на 3000 Българи. Тамъ билъ и Пловдивскиятъ метрополитъ и сума чиновници, офицери и други гостье отъ Пловдивъ. За пръвъ пѫть слѣдъ войната стѫпилъ стариятъ Ахмедъ на румелийска територия между Българи, като каненъ гость. Той дошълъ на черенъ жрѣбецъ въ униформа на турски юзбашия (капитанинъ) въ пълно въорѫжение, съ малъкъ конвой Помаци, добрѣ въорѫжени съ пушки централки и съ револвери, и билъ приятелски посрѣщнѫтъ и нагостенъ [70]. Съ него се отнасяли като съ нѣкой съсѣденъ князь, чието приятелство не имъ е индиферентно.

Другарятъ на Тъмръшлията, Ахмедъ ага Барутунлията, който споредъ рѣшението на европейскитѣ комисари за Баташкото клание справедливо е заслужвалъ бѣсилка, и до днесь живо и здраво господарува въ селото Барутунъ на Доспадската височина. И той е тамъ на турско землище сѫщински господарь. Помацитѣ го наричатъ обикновенно «Ахмедъ паша». Той добрѣ знае каузалната свръзка на своитѣ дѣла съ историята на послѣднитѣ години. Единъ мой познатъ, жандармерийски окрѫженъ началникъ, веднѫжъ се срѣщнѫлъ съ него на границата. Ахмедъ, който като всички помашки аги е горещъ приятель на силната ракия, весело си попийнувалъ и казалъ на българския офицеръ съ самодоволенъ смѣхъ. «Твоитѣ пагони азъ ти ги дадохъ! Азъ бѣхъ причина за войната; че дойдохѫ Руситѣ и Ви дадохѫ княжество и автономия (Румелия), станѫ

---

[70] Живо описание на тази сцена отъ Зах. Стояновъ вж. у Константинова 2,44.

само заради мене». «Е добрѣ, Ахмедъ аго, направи нѣщо такова още веднѫжъ нѣкѫдѣ по-далече, задъ планинитѣ въ Македония!» отговорилъ Българинътъ. «Ахъ, веднѫжъ стига!» възразилъ агата, «нема́ и отъ туй не се разклати доста царството?»

Познато е, че авторитѣ на послѣдния румелийски прѣвратъ въ Септември 1885 г. прѣди сваляниeто на Гавраилъ паша Кръстевича водили тайни прѣговори съ Ахмедъ Тъмръшлията въ селото Дермендере при политѣ на планинитѣ близо до Пловдивъ, за да си усигорѭтъ неговата неутралность. Вслѣдствие на това подиръ навлизанието на княжескитѣ войски въ Румелия Помацитѣ напълно мирували. Подиръ туй въ Цариградския протоколъ отъ 5 Априли 1886 г., съ който посланницитѣ на великитѣ сили потвърдихѫ договора на княза Александра I. съ портата за съединението на България съ Румелия, Кърджалийската околия и «непрѣдаденитѣ села» формално бѣхѫ отстѫпени на Турция, въ замѣна на правото да укрѣпява румелийската граница, което султана имаше споредъ § 15. отъ Берлинския договоръ[71]. Помацитѣ, както слушамъ, сега не сѫ благодарни отъ всичко това, защото между тѣхъ и долния край сега има митническа граница, нѣщо до сега небивало.

Дали съвѣтницитѣ на Александъръ I. добрѣ сѫ го съвѣтвали по тозъ въпросъ, ще се види съ врѣме. Въпросътъ за владѣнието на Родопскитѣ височини не е индиферентенъ. Който иска да държи тракийската равнина, трѣбва да има въ рѫцѣтѣ си и тази планинска покрайнина, която напълно владѣе пѫтя отъ София прѣзъ Пазарджикъ за Пловдивъ. Отъ Тъмрѣшъ може за нѣколко часа да се прѣсѣче линията между Пловдивъ и Пазарджикъ. Турция съ завладѣванието на горната долина на Кричимска рѣка се сдоби съ природна крѣпость, отъ която напукъ непроходимостьта на планинскитѣ пѫтеки и скалиститѣ проходи въ извѣстно врѣме съ бързо нахлуване лесно може да заплашва и Пазарджикъ и Пловдивъ, когато офензивата отъ равнината къмъ планинитѣ на горѣ всѣкога ще бѫде тежка поради лошия теренъ.

---

71 Французскиятъ текстъ на този протоколъ е печатанъ въ Мюнхенския вѣстникъ „Allgemeine Zeitung" 13. Априли 1886 бр. 103; § 2 гласи: „Tant que l'administration de la Roumélie Orientale et celle de la Principauté de Bulgarie resteront entre les mains d'une seule et même personne, les villages musulmans du canton de Kirdjali, ainsi que les villages musulmans sis dans la région du Rhodopé et restés jusqu'ici en dehors de l'administration de la Roumélie Orientale, seront separés de cette province et administrés directement par le Gouvernement Impérial".

5. Родопи.

Часть втора (пѫтописна).

Отъ Пловдивъ по политѣ на планината. Потомцитѣ на Синопскитѣ емири. Гръцката Станимака и Бачковския грузински мънастирь. Перущица съ Червена Черква. Турска гощавка въ Устина. Кричимъ. Брацигово и езикътъ на македонскитѣ прѣселници. Пещера. Рударството въ Родопитѣ и изобщо въ България; прастарото плавение на злато и желѣзо. Батакъ съ слѣди отъ клането прѣзъ 1876 г. Археологически извѣстия отъ Доспадско. Тръсинното Баташко блато Долината Чепино. Помашки пѣсни. Прѣзъ Каркария. Погледъ на Рила и Перинъ. Прѣзъ карантината въ София.

Родопската планинска верига до сега е била посѣтена само отъ естествоизпитатели, какъвто е билъ геологътъ Viquesnel (1847), чийто обеменъ трудъ и до сега има голѣма цѣна, и ботаницитѣ Janca и Dingler. Археологични издирвания не сѫ даже и зачевани. Затова много ми се искаше да кръстосамъ тѣзи планини, сѫщо както споменѫтитѣ пѫтувачи, въ нѣколко посоки на прѣко отъ Пловдивско поле дори до Неврокопъ, Ксантия и Гюмурджина, ала новата граница и особеннитѣ, изложени по-горѣ гранични отношения правѣхѫ невъзможно за сега изпълнението на такъвъ планъ. Като оставихъ посѣщението на Рупчосъ за другъ случай, какъвто за жаль не ми се вече удаде, азъ се задоволихъ съ пѫтуването по сѣвернитѣ поли отъ Пловдивъ до Чепино, гдѣто тъкмо се намира цѣлата редица отъ изброенитѣ по-горѣ срѣдновѣковни градища.

Най-напрѣдъ посѣтихъ близкия подпланински градъ Станимака. Отъ Пловдивъ се върви 15 километра къмъ югоизтокъ по праволинейпо шосе прѣзъ присойна безсѣнчеста равнина, по която на всѫдѣ се виждатъ слѣди отъ запустѣлитѣ сега чалтици. Редица бѣли мънастири и съ дървета оградени села красѭтъ Родопскитѣ склонове. Въ едно отъ тѣзи села и до днесь живѣѭтъ потомци на старата селджушка династия на Исфендияритѣ, Кастамунски князье въ Синопе, които султанъ Мохамедъ II. покорилъ на 1461 г., като имъ опрѣдѣлилъ сѣдалище при Пловдивъ. Дубровчанинътъ Якубъ Лукаричъ, който къмъ края на 16. столѣтие често посѣщавалъ тѣзи краища, пише, че султанъ Баезидъ II. подарилъ на Исмаилбегъ, послѣдния Синопски князь, селото Марково; той самъ видѣлъ тамъ двама братя отъ неговитѣ потомци, които държали старото си име, и живѣехѫ, каже, по-добрѣ отколкото другитѣ «варвари»[1]. Исмаил-

[1] Че Исмаилбегъ Синопски билъ поселенъ въ Пловдивъ, пишѫтъ Халкокондиласъ, Дукасъ и Турчинътъ Нешри (срв. Hammer, Gesch. des osm. Reiches II² 463). Сърбинътъ Константиновичъ отъ Островица (гл. 31) казва, че Смаилбегъ получилъ Станимака въ „българска земя“. Luccari, Annali di Rausa (1605) p. 106.

беговци живѣжтъ и до сега въ Пловдивъ и до днесь държжтъ своя **мютевеликъ** (стр. 113) и своя **конакъ** въ Марково; за забѣлѣзвание е, че на чело на рода не стои бащата, а едно лице избрано отъ всички негови мжжски членове. У Българитѣ тѣ се ползуватъ съ извѣстна почеть. Хаджи Исмаилъ бей, който всѣкога се отличавалъ по своята толерантность и хуманность, искалъ даже съ прѣдумвания да попрѣчи на буйствата на другитѣ Турци въ врѣме на клането прѣзъ 1876 г., но разбира се неуспѣлъ [2].

Станимака лежи до самия входъ въ планинитѣ, тамъ гдѣто **Чепеларска ряка** излиза отъ тѣсната клисура вънъ въ полето. На пръвъ погледъ тя ни изненажда съ своята обширность; брои 11784 жители въ 2355 кжщи. Той е градъ по прѣдимство гръцки, което забѣлѣзваме веднага отъ надписитѣ по дюкянитѣ; покрай 8583 Гърци тукъ живѣжтъ 2506 Българи, 490 Турци и малко Цигани и Евреи [3]. Източната махала на десния брѣгъ се нарича **Ампело**. Българитѣ наричатъ станимашкия Гръкъ **Лангера**, отъ новогръц. ὁ λάγγερας, τὸ λάγγερον лошо, долно качество вино. Производството на вино и ракия и търговията съ тия пития сж главнитѣ занятия на «Станимакалиитѣ», което се познава вече отъ миризмата по улицитѣ. Голѣма часть отъ населението носи червени фесове, които другадѣ по България подиръ войната сж съвършенно изчезнжли у християнското население. Гърцитѣ иматъ добри училища. Българитѣ тепърва въ послѣдно врѣме се усилватъ съ прѣселвание отъ околнитѣ села; двѣтѣ народности сж много остро настроени една срѣщу друга, повече отъ всѣкждѣ другадѣ. Надъ лозята по скалитѣ се бѣлѣжтъ множество малки черквички или параклиси — прости колибки (ἅγιος Ἡλίας, ἅγιος Γεώργιος и т. н.). Лѣтната жега надъ вечерь се охладява отъ **вечерника** (и гръцки **вечѐрникосъ**), редовенъ вѣтъръ, който вѣе приблизително отъ шесть часа вечерьта до осемь часа заранъта отъ планината долу въ полето. Това лесно обяснимо метеорологическо явление е общо на всички долини, които отъ Родопскитѣ височини се спущатъ на северъ въ топлото поле.

Долината надъ града, врѣзана между високи, голи скали прѣдставя любопитенъ погледъ въ вжтрѣшностьта на планината. Най-

---

2 Процесътъ противъ Хаджи Арифа и Хаджи Шабана прѣдъ руския военнъ сждъ въ Пловдивъ на 18. Августъ 1878, в. „Марица“ бр. 9 стр. 7.

3 Споредъ статистиката отъ 1893 г. Станимака има 13089 жители въ 2753 домакинства; на 6149 матерниятъ езикъ е гръцки, на 6071 български и на 627 турски.

(П.).

отзадъ се забѣлѣзва високо на лѣвия брѣгъ старо градище. Къмъ него се възлиза около половинъ часъ (1600 метра по подометъра) по най-лошъ пѫть, т. е. по стѫпала, издълбани въ скалата, по-сгодни за магарета и мулета, отколкото за човѣци и коньe. Тукъ разбираме правотата на думитѣ на Родопчани, че катърътъ за тѣхнитѣ планини е туй, което камилата за пустинята. Скоро излизаме отъ областьта на вишнитѣ, черницитѣ и лозята и отъ веднѫжъ се виждаме заобиколени отъ голъ камънакъ, между който край пѫтя растѫтъ само дрѣнки и другъ храсталакъ. Градището (130 метра надъ Станимака) се намира на една уединена скала между пѫтя и дълбоката пропасть, въ която клокочѫтъ водитѣ на Чепеларска рѣка. Стръмнитѣ околни скали прѣдставятъ особна гледка; тъкмо срѣщу градището е вритъ въ тѣхъ дълбокъ долъ съ пѣсъчно, много наклонено дъно. На сѣверъ се вижда долу Станимака съ множество червени стрѣхи, задъ нея широкото поле (Пловдивъ остава скритъ), а най отъ задъ се синѣе Стара Нланина съ Гюмрукчалъ и съ Сопотскитѣ и Троянски гребени. Погледътъ прѣзъ долината на югъ се простира около единъ часъ далеко. Край рѣката и по тераситѣ, съ мѫка издигнѫти между камънака на скалитѣ, още се забѣлѣзватъ лозя. По-нататъкъ нагорѣ се вижда само дива природа, голѣми букови и борови гори; само тукъ-тамѣ между тѣхъ проблѣсватъ жълтитѣ снопье на нѣкоя уединена нивица. Но тая посока се дохажда за 3 часа до Бачковския мънастирь, за единъ день или 15 часа, постоянно край рѣката, до Чепелари, централно село на Рупчоска околия, за 20 часа до Ахъръ-Челеби къмъ рѣката Арда, а за 3—4 дена до крайморието при Гюмурджина. Прѣзъ тѣзи скалисти пѫтеки сѫ бѣгали на Януари 1878 г. въ дълбокъ снѣгъ остатъцитѣ отъ армията на Сюлейманъ паша на горѣ въ планинитѣ.

Станимашката крѣпость прѣди изнамиранието на огнестрѣлнитѣ орѫжия почти че не е могла да се прѣвземе: мѣсто по природа непристѫпно, лесно за защищавание, къмъ което има пристѫпъ само по една пѫтечка и около което нѣма пространство, гдѣто неприятелятъ, що обсажда, да може да разположи войската си. На западъ къмъ тѣсната пѫтека и на сѣверъ склоноветѣ на гладката скала се спущатъ почти отвѣсно, до 40 метра високи, надъ които стоятъ остатъци отъ стѣнитѣ на четверожгъленъ кастелъ, съграденъ отъ груби, недѣлани камъне и на първъ погледъ почти надвиснѫли. Отъ тази страна нѣма входъ. Скалата трѣбва да се заобиколи по една тѣсна пѫтека отъ югъ, та да се дойде до оста-

тъцитѣ отъ уединена кула, която е пазила крѣпостьта отъ южна страна, и да се влѣзе въ тѣсния дворъ между високата крѣпостна скала и провалата на Чепеларска рѣка. Отъ този дворъ можемъ да се покатеримъ между трънье, смрйка и павитни растения по ронлива почва, пълна съ свлѣчени камъне и счупени тухли горѣ въ крѣпостьта. Обаче умалѣлъ отъ силния слънчевъ пекъ, азъ се отрекохъ отъ мисъльта да видѧ самото орлово гнѣздо, което впрочемъ е много малко и е снабдено съ щерна. На сѣверната страна малко по-низко подъ двора, но вѫтрѣ между стѣнитѣ на крѣпостьта, се намира доста запазена развалина на хубава стара византийска черква, тъй наречена «Св. Богородица на калето», ἡ Παναγία τοῦ Καλέ. Основитѣ на тази сграда, около 23 крачки дълги, стоѭтъ върху жива скала. Отъ долу има нѣкакъвъ си тъменъ сводъ, който сега служи за кози хлѣвъ, а надъ него се намира сѫщинската черква. Стѣнитѣ се състоѭтъ отъ ритмични мозайки дѣланъ камъкъ и плоски тухли (всѣкога три реда тухли и три реда камъне едни надъ други). Надъ входа при западния край се намира малка крѫгла куличка, може би камбанария; подобна по-низка кула надъ срѣдата съ осемь прозореца е имала малко кубе, сега съборено; олтарната апсида, обърнѫта къмъ рѣката, и до сега си стои. Отъ вънъ и отъ вѫтрѣ се вижда старъ живописъ на възчеренъ фондъ, съ гръцки надписи (Єфнмна съвършенно фонетично, прокопіос и др.); образитѣ на светцитѣ сѫ очукани отъ Турцитѣ. Надписи за сграждането на този храмъ, чиято здрава сграда би могла още лесно да се поднови, нѣма, но той надали ще е по-старъ отъ врѣмето на Комненитѣ.

На това градище е имало единъ паметникъ и то български, който малко прѣди моето минавание билъ нарочно унищоженъ. Когато на 2. Августъ отивахъ да видѧ крѣпостьта, моитѣ многобройни съпровождачи [4] искахѫ да ми покажѫтъ прѣди всичко стариятъ надписъ на царя Асѣня; тѣ мислѣхѫ, че тепърва неотдавна е откритъ, при всичко че въ литературата отколѣ е вече познатъ. Той билъ издълбанъ въ скалата подъ основитѣ на крѣпостьта на южната ѝ страна на едно високо мѣсто, къмъ което обаче можеше човѣкъ да се покатери по стръмния камънакъ. Но какво бѣше нашето очудвание когато видѣхме, че надписътъ е изтритъ! Познавахѫ се само мѣстата на неговитѣ редове, които отъ далеко се бѣ-

[4] Бѣхѫ съ мене Станимашкиятъ околийски началникъ г. Куртовичъ, околийскиятъ полицейски комисарь г. Топузовъ, младиятъ г. Иванчо Чомаковъ отъ Пловдивъ, учительтъ г. Мишевъ и нѣколко български ученици и гръцки пандури.

лѣехѫ на възчерния камъкъ. Най-напрѣдъ помислихме, че е замазанъ съ варь, но отъ близо се видѣ, че буквитѣ съвършенно сѫ издълбани съ длато, и то неотдавна; работата бѣше още прѣсна и поради лѣтната суша дъждътъ не бѣше още измилъ бѣлитѣ ѝ слѣди. Въ послѣдно врѣме мнозина дохаждали да видѭтъ този български паметникъ. Това, види се, разгнѣвило нѣкои прѣкалени гръцки патриоти въ Станимака и тѣ рѣшили да затриѭтъ тази диря отъ нѣкогашното българско владичество, запазена въ землището на тѣхния еленски градъ. Малко по-нататъкъ на сѫщата скала се четѣхѫ прѣсно издълбанитѣ имена на нѣколко ученици отъ Станимашкото гръцко училище; моитѣ другари изказахѫ подозрѣние, че тѣхното длато е работило и за изглаждането на надписа, може би само двѣ три недѣли прѣди нашето дохаждание [5].

Надписътъ е познатъ. Той е начъртанъ отъ французския лѣкарь Paul Lucas, безъ да е разбиралъ неговото значение, който по заповѣдь на краля Людовика XIV. прѣдприелъ нѣколко научни пѫтувания изъ Турция. На Юни 1706 г. отивалъ отъ Пловдивъ прѣзъ горна Арда за Драма и Сѣръ. Половинъ часъ отъ Станимака видѣлъ развалини на една силна крѣпость съ хубава черква, и на скалата надписъ, чиито букви се му сторили нѣщо съвсѣмъ особно. Жителитѣ мислѣли, че той съдържалъ тайната на камъка на мѫдрецитѣ, и когато видѣли, че пѫтувачътъ си го прѣписва, стекли се около него и молили го да ги научи, какъ се прави злато. Надписътъ споредъ Лукасовото изображение билъ прочетенъ отъ П. И. Шафарика. По-късно отново бѣ прѣписванъ отъ Българитѣ и печатанъ по вѣстницитѣ и списанията. Той е броелъ деветъ кѫси реда съ неправилни букви, свързани помежду си, и е гласѣлъ: **В лѣт(о) ѕѱлѳ. (6739=1231) енд(нкта). д. б(ог)ω(мь) въздвнженън ц(а)р(ь) Асѣнь Блъгаромь н Гръкомь, таже н проүнмъ странамь поставн Алексѣ севаста н ѕнзда сен градъ.** Подиръ побѣдата при Клокотница (1230) Асѣнь II. слѣдователно се погрижилъ за укрѣпяванието на проходитѣ прѣзъ Родопитѣ, та

[5] Отъ „Московскіе вѣдомости“ 1884 бр. 4 узнавамъ, че г. В. В. Качановски, сега професоръ въ Казанския университетъ, който пѫтувалъ нѣколко недѣли прѣди мене, видѣлъ този надписъ, но вече малко поврѣденъ отъ съвършенно прѣсно, нарочно дълбание. „Замѣчательно, что надпись эта носитъ слѣды весьма свѣжей, прѣднамѣренной порчи какимъ то тупымъ орудіемъ, оказавшимся однако безсильнымъ скрыть для археолога важныя для него начертанія“. Вандалското дѣло се е вършило слѣдователно постъпенно, почнѫло е съ малки опити и е свършило съ съвършенното затривание.

между другитѣ заповѣдалъ да доизкаратъ и изново да укрѣпѫтъ по-старата Станимашка крѣпость [6].

Старо прочуто мѣсто е Бачковскиятъ мънастирь, който лежи повече отъ два часа още по-нататъкъ въ дола на Чепиларска рѣка, при българското село, наречено Бачково (200 кѫщи). За неговото основание намираме подробни извѣстия въ често споменуваната драгоцѣнна книжка на попа Константина. Основали го двама братя Грузинци въ врѣмето на царя Алексия I. Комнена, членове на благородната фамилия Пакурияни (грузински Вакурани), севастъ и «мегасъ доместикосъ (великъ войвода) на западъ» Григори, споменуванъ въ историческото съчинение на царицата писателка Анна Комнена, и «великиятъ магистъръ на изтокъ» Апасиосъ. Основанието станѫло подиръ побѣдата надъ Печенѣзитѣ на 1084 г., и самъ Григори станѫлъ калугеръ въ този мънастирь съ много отъ своитѣ ветерани. Мънастирятъ билъ надаренъ съ голѣми имоти: всички мѣста отъ Стенимахосъ прѣзъ Родопскитѣ планини дори до Ксантия и Перитеорионъ, както и съ земи въ Кайсарополь, Сѣръ и Солунъ. Отъ основателитѣ е останѫлъ единъ старъ типикъ на пергаментъ, писанъ на три езика, гръцки, грузински и ерменски. Главната светиня била старата икона на Св. Богородица, наречена Παναγία (или Θεότοκος) ἡ Πετριτσονιτίσσα, наречена тъй ужъ отъ Станимашката крѣпость, която споредъ попа Константина изпърво се наричала Πετριτσός. Тази икона, украсена съ бронзови и сребърни рамки, имала грузински надписъ (γράμματα ἰβηρικά), който гласѣлъ, че първоначално принадлежала на нѣкой си грузински мънастирь въ Карсъ; отъ тамъ, каже, по чуденъ начинъ дошла въ тази покрайнина и била намѣрена въ пещерата наречена Кловионъ, половинъ часъ отъ Бачково, дѣто се намира параклисъ на Св. Богородица съ аязма [7]. Тя е навѣрно копие отъ прочутата Иверска

---

6 Paul Lucas, Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, Paris 1710 (нѣм. прѣводъ въ Хановеръ 1715), надписъ бр. 46. Šafařík, Památky jihoslov. písemnictví, 2 изд. стр. 94. Славейковата „Гайда", Цариградъ 1864, 8. Юни (I бр. 23 стр. 182). Пловдивската „Марица" бр. 275, 7. Априли 1881 г.

7 Κωνσταντίνου ἱερέως Ἐγχειρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως (Виена 1819) стр. 52—56. Разправя подробно за годината на основанието (стр. 53): ἀπὸ μὲν κτίσεως κόσμου ,σφ϶β'. ἀπὸ δέ Χριστοῦ γεννήσεως ,απδ'. ἰνδικτιῶνος ζ' κατά τὸ τέταρτον ἔτος τῆς βασιλείας Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ. Имоти (стр. 54): δοὺς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ τοῦ μοναστηρίου διὰ χρυσοβούλλων βασιλικῶν ἀπὸ Στενημάχου ἕως

Богородица «Portaitissa», пазена въ грузинския (τῶν Ἰβήρων) мънастирь на Атонъ, който билъ основанъ въ 10. столѣтие, но сега (споредъ отца Сава Хиландарецъ въ «Osvěta» 1884, 487) и той е въ ржцѣтѣ на гръцки калугери, освѣнъ единъ скитъ малко понататъкъ отъ мънастиря, въ който нѣколко грузински калугери извършватъ литургията на домашенъ езикъ.

Отъ по-старо врѣме имаме още три извѣстия за тази грузинска задушбина. На 1189 г. кръстоносцитѣ прѣвзели прочутия и добрѣ укрѣпенъ замъкъ «Scribention», надъ който се намиралъ мънастирь, чийто игуменъ, родомъ «ex Hybernia» (трѣбва да бжде Hiberia, Ἰβηρία, Грузия) билъ заведенъ при Фридриха Барбароса въ Пловдивъ; царятъ привѣтливо поразговарялъ съ него и слѣдъ това любезно го пустнжлъ[8]. Константинъ Философъ (1431) пише за Станимака, като за мѣсто подарено въ врѣмето на по-старитѣ царье на светия градъ Ерусалимъ отъ нѣкои братя, които живѣли тукъ, което очевидно не се отнася за Станимака, ами за задушбината на грузинскитѣ братя[9]. Лукаричъ разправя, че видѣлъ лика на българския царь Иванъ Александъръ въ естествена голѣмина (ritratto al naturale) въ мънастиря Св. Мария въ околностьта на Станимака, съграденъ отъ нѣкой си грузински краль (rè di Hiueria), тъй като тази черква била уголѣмена и надарена (accresciuta e bonificata) съ много доходи отъ Александра[10]. Слѣдователно още къмъ края на 16. столѣтие калугеритѣ споменували като подновитель на своя мънастирь българския владѣтель, който на 1344 г. прѣвзелъ Пловдивъ съ ближнитѣ подпланински области и тамъ, както и другадѣ, се грижилъ за подобрѣнието на мънастиритѣ. Че ликътъ на Александра стои и до днесь въ мънастиря или поне че е стоялъ до неотдавна, знаеме отъ Захариева; слушалъ съмъ за него и отъ

Ξάντης καὶ Περιθεωρίου πάντας τοὺς ἐμπεριεχομένους τόπους καὶ χώρας, ἔτι δὲ καὶ ἐν Σέρραις τινὰ χωρία, καὶ τινὰ Καισαρόπολιν καλουμένην μετὰ τῆς λίμνης καὶ τῶν ὀψαριοτοπίων αὐτῆς, καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ χωρίον τι Πριλόγκιον καὶ ἄλλα τινά, ὡς διαλαμβάνει τὸ τυπικὸν τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου. Типикътъ като изворъ на тѣзи свѣдѣния се споменува и на стр. 52: Бачково изпърво се наричало Παναγίας τῆς Πετριτσονιτίσσης, ὡς διαλαμβάνει τὸ τυπικὸν τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου. Цукала, Περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως (Виена 1851) стр. 60 споменува втория Апасиосъ Пакуриянъ и триезичния типикъ.

[8] Ansbert ed. Pangerle (Fontes rerum Austr., Scriptores V) p. 34. Въ изданието на Добровски стои Sebention.

[9] Из. на Ягича, Гласник дѣлъ 42 стр. 300.

[10] Luccari, Annali di Rausa (1605) p. 52.

хора, които сѫ го виждали тамъ въ не много отколѣшно врѣме[11]. Lucas на 1706 г. намѣрилъ мънастира «Bascu» като укрѣпена сграда прилична на крѣпость съ три врати, съ черква, подновена, каже, отъ «царя Маурицпя», чийто ликъ се виждалъ на нѣколко мѣста, съ чудотворната икона на Св. Богородица, зографисана ужъ отъ св. Лука, и съ хубава библиотека, въ която се намирали и забѣлѣжителни рѫкописи. Gerard Cornelius van der Driesch, който съпровождалъ на 1719 г. царски пратеници въ Цариградъ, чулъ въ Пловдивъ за този мънастирь, че ималъ ужъ 300 калугера, но че доходитѣ му стигали тогава само за 30 души, както и че въ него се намирали рѣдки стари рѫкописи и грамоти, захвърлени въ праха.

Въ нашето столѣтие още прѣди 40 годинъ, свѣтски «ефори» на мънастира сѫ били български бегликчии отъ Копривщица, чиито ликове били изписани по стѣнитѣ на черквата. Слѣдъ избухването на гръцко-българската черковна борба мънастирятъ останѫлъ въ рѫцѣтѣ на гръцкитѣ калугери, които почнѫли да затварятъ паметницитѣ си и на запитванията за тѣхъ да отговарятъ на кратко, че нищо подобно нѣматъ. Стариятъ типикъ, а може би и първоначалниятъ хрисовулъ за основанието на мънастира сѫществуватъ до днесь. Г. Іоакимъ Груевъ, директоръ на просвѣщението въ Източна Румелия, ми разправяше, че прѣди много години видѣлъ въ самия мънастирь копие отъ стария, както се изражаваше, «сигилии» отъ Комненово врѣме, но немогълъ да си го прѣпише. Въ него се разправяло за основанието на мънастира отъ грузинскитѣ воеводи, станѫло вслѣдствие обѣщанието, дадено въ боя съ варваритѣ. Любопитно било постановлението, че въ мънастира трѣбвало да има само 50 калугера, изключително Грузинци; само «грамматикосъ» (секретарятъ) могълъ да бѫде Гъркъ. Слѣдъ това се описвалъ имота на мънастира съ множество мѣстни имена; отъ тѣхъ само съсѣднитѣ села Бачково и Добра Лѫка иматъ, каже, и до сега сѫщитѣ имена, когато всичко друго се промѣнило. Г. Груевъ видѣлъ и иконата съ надписъ отъ грузински букви[12] и патерицата или жезъла,

[11] Захариевъ стр. 65.

[12] Най-малко като несполучлива шега може да се окачестви извѣстието на „Московскія вѣдомости“ 1884 бр. 4, че г. Качановски намѣрилъ въ Бачково икона съ глаголски надписъ. Грузинското писмо, особно унциялното, отъ далеко много прилича на глаголицата. Г. Кочановски видѣлъ въ мънастира славянски и гръцки рѫкописи, когато го посѣтилъ заедно съ Пловдивския гръцки епископъ; за хрисовула и типика вѣстникарското извѣстие за неговото пѫтуване неспоменува нищо.

която споредъ българския надписъ изработилъ майсторъ Стоянъ отъ Пещера въ врѣмето на султана Ибрахима въ 17. вѣкъ.

Да посѣтѭ този особенъ мънастирь, който очевидно цѣли 800 годинъ никога не е запустѣвалъ, бѣше мое горещо желание, главно за да видѭ неговитѣ стари книги а особенно грамотата за основанието на мънастира, много важенъ източникъ за историчната география на Родопскитѣ планини. Въ Пловдивъ ми обаче казахѫ, че и прѣпорѫката на гръцкия мѣстенъ епископъ нищо нѣма да ми помогне, тъй като Бачково е «ставропигионъ», т. е. мънастирь подчиненъ право на Цариградския патриярхъ. По пѫтя за Станимака ме обезнадѣжди прѣсно издълбания надписъ и съзнанието, че моитѣ български съпровождачи ще ми бѫдѫтъ само прѣчка съ изпълнението на моето намѣрение. Оставихъ посѣщението за другъ случай. Извѣстията, че се намѣрилъ рѫкописа на Софокла въ този мънастирь и на Аристотела въ Пловдивъ даватъ надѣжда, че може би нѣкой гръцки ученъ самъ ще се завземе съ Комненскитѣ паметници на Бачковския мънастирь и ще ги прѣдложи на учения свѣтъ [13].

Съ историята на Бачковския мънастирь е свързано и минѫлото на Станимака. Старото ѝ име е Στενίμαχος «отбрана на прохода», което Константинъ Философъ добрѣ тълкува съ „тѣсьно браньство“. То се срѣща най-напрѣдъ въ Бачковския хрисовулъ отъ 1084 г., до колкото може да се разбере отъ по-горѣ споменуванитѣ бѣлѣжки на попа Константина. Съмнявамъ се да се е наричала нѣкога Πετριτσός, както мисли сѫщиятъ мѣстенъ географъ. По-скоро ѝ принадлежи името «Scribention», което споменува Ансбертъ като название на единъ много укрѣпенъ замъкъ, който лежалъ подъ мънастира. По-често чуваме за Станимака прѣзъ възстанието на Иванка, когато Българитѣ ѭ храбро защищавали отъ царя Алексия III., но немогли да ѭ удържѫтъ.

Славна страница въ историята на тази развалина е геройската защита на фландерския рицарь Renier de Trit, Пловдивски воевода (стр. 135), който подиръ Одринската битка (1205 г.) побѣгнѫлъ отъ Пловдивъ прѣдъ побѣдителитѣ Българи въ тази недостѫпна крѣпость. Съ 15 рицара и нѣколко войници (sergeants) той се удържалъ въ крѣпостьта наречена «Estanemac» 13 мѣсеца, като билъ прѣзъ цѣлото врѣме държанъ въ обсада отъ неприя-

---

[13] Споредъ Révue archéologique 1887 стр. 70 Петъръ Папагеоргиосъ намѣрилъ въ Май 1886 г. въ Бачковския мънастирь единъ рѫкописъ на Софокловия Аянтъ отъ 1460 г.

теля отъ единъ, каже, много добъръ градецъ, който се намиралъ при политѣ на крѣпостната скала — отъ сегашна Станимака [14]. Най-послѣ на 11. Юли 1206 г. Рениѐ забѣлѣзалъ отъ амбразуритѣ на крѣпостьта едно отдѣление конници, които слизатъ отъ планинитѣ на южната страна. Въ първитѣ минути незнаелъ дали сѫ туй приятели или неприятели. Излѣзли обаче негови съотечественици. Царь Хенрихъ тръгнѫлъ отъ Одринъ край Арда на горѣ и отъ крѣпостьта Мънякъ изпратилъ едно отдѣление най-храбри рицари съ чета Венециянци да видѭтъ, що е станѫло съ Рениѐ. Тѣ вървѣли три дни прѣзъ неприятелска земя. Маршалътъ Вилхардуинъ, писательтъ на мемоаритѣ, съ които достойно се захваща мемоаровата фанцузска литература, прѣдводителствувалъ авангарда. Той изпратилъ нѣколко самострѣлци (arbaletriers) по-близо до крѣпостьта да видѭтъ, да ли Французитѣ сѫ още въ неѭ или да ли не сѫ вече отдавна изгинѫли, тъй като за тѣхъ дълго врѣме вече нищо не се знаело. Съ огромна радость посрѣщнѫлъ Рениѐ своитѣ освободители. Войската се разположила въ градеца подъ крѣпостьта, но вече на другия день потеглила назадъ заедно съ Рение́ и неговитѣ другари къмъ царя. Напустнѫтата крѣпость минѫла въ рѫцѣтѣ на Българитѣ. Двѣ години подиръ това ѭ намираме въ рѫцѣтѣ на деспота Слава, който ималъ въ неѭ лично свиждание съ царя Хенриха (1208). Изглежда, че тя пакъ е образувала часть отъ Пловдивското воеводство и въ врѣмето, когато Рение́ повторно си ѭ обсебилъ. По-късно изново прѣминѫла въ български рѫцѣ, та Асѣнь II., както неговиятъ надписъ свидѣтелствува, заповѣдалъ изново да се укрѣпи. По-често става за Станимака дума у Акрополита въ историята на българо-византийскитѣ войни въ половината на 13. столѣтие и у Кантакузена въ историята на военнитѣ събития въ слѣдния вѣкъ. По това врѣме почти цѣло столѣтие крѣпостьта е оставала въ гръцки рѫцѣ, до като ѭ прѣвзелъ царь Александъръ (1344) заедно съ Пловдивъ; не много врѣме слѣдъ това отнели ѭ отъ български рѫцѣ, заедно съ цѣла горна Тракия, Турцитѣ.

Крѣпостьта е служила още въ първитѣ турски врѣмена. Константинъ Философъ пише, какъ на 1410 г. султанъ Муса отстѫпилъ прѣдъ брата си султана Сюлеймана отъ Пловдивъ въ старата крѣпость „**Стенимахо**,“ съградена на едно мѣсто „**жестокоү соү-**

---

[14] Estanemac, qui ere uns chastiaux moult fort, Villehardouin ed. Wailly 239. Той лежалъ trois lieues отъ Пловдивъ. „Une moult bone ville qui estoit al pié del chastel et qui tenoit a dés assiégé le chastel“ (сѫщиятъ 263). Отъ по-новитѣ пѫтописци обърнѫ внимание на този любопитенъ епизодъ тепърва E. Queillé (Erdic), En Bulgarie et en Roumélie p. 211 слд.

щоү“ (стръмно) около „црькки много изкраные“ (прѣкрасна) [15]. Когато Турцитѣ изгонили отъ Пловдивъ старото християнско население и на града дали такъвъ мюсулмански характеръ, въ какъвто го заварилъ Герлахъ, византийскитѣ граждани, които въ врѣмето па източно римското царство пазили града за империята, се прѣнесли въ съсѣдната Станимака. По тозъ начинъ този градецъ заедно съ нѣколко близки гръцки села (Горни и Долни Воденъ, Долни Арбанаси, Кукленъ) станѫлъ центъръ на еленизма въ западна Тракия [16]. Населението говори особно старинно нарѣчие. Lucas описва «Stenemac» на 1706 г. като едно голѣмо чисто християнско мѣсто, което, както и до сега, се занимавало съ винарство; направили му впечатление огромнитѣ бъчви, 40 педи длъги и до 7 стѫпки високи. Въ Кърджалийско врѣме разбойническитѣ чети изгорили Станимака и близкитѣ села и мънастири — опустошения, които се споменуватъ почти на всѣка страница у попа Константина (1819), свидѣтель на това разбойническо върлувание.

Слѣдъ като видѣхъ Станимака, отправихъ се къмъ политѣ на Родопитѣ на западъ отъ Станимака. На 4. Августъ излѣзохъ отъ Пловдивъ на югозападъ, прѣзъ полуселската крайна махала край Марица; подъ върбитѣ край рѣката момичета играехѫ въ сѫбота вечерь хоро, като на нѣкой селски мегданъ. Задъ града настава еднообразна покрайнина съ пусти чалтици и нѣколко върби край рѣката, чийто десенъ брѣгъ тукъ е поразително по-високъ отъ лѣвия. На едно мѣсто се върви по старъ калдаръмъ, остатъкъ отъ турско врѣме [17]. Заобиколени отъ пустиня прѣдпочитаме да се вглеждаме въ красивитѣ планини по цѣлия хоризонтъ, въ Стара Планина, Срѣдна Гора и въ близкитѣ Родопи, по които се подаватъ жълти нивя между зелени гори, дори до най-високитѣ върхове. Тамъ горѣ при селото Чурянъ (което принадлежи вече къмъ Рупчоска околия), около 1200 метра надъ равнината, се захващатъ покрайнинитѣ на независимитѣ Помаци, които отъ тукъ прѣзъ румелийската

---

15 Гласник часть 42 стр. 300.

16 Селото Горни Арбанаси е българско. Попъ Константинъ и двѣтѣ нарича Ἀλβανιτοχώρια. Първитѣ жители били Албанци или Румъни отъ Албания. Споредъ статистиката отъ 1885 г. Станимашката (или Конушката) околия имала 40285 жители, отъ които 22939 Българи, 11666 Гърци, 4809 Турци, 731, Цигани и 111 Евреи. Споредъ тази пъкъ отъ 1893 г. всичко 44209 ж., отъ които 30883 Българи, 8496 Гърцц, 4074 Турци, 434 Цигани, 126 Евреи.

17 Отъ турско врѣме е и едно парче калдаръмъ съ мостъ при селото Паша-махлеси между Пловдивъ и Станимака. Римскиятъ калдаръменъ друмъ е вървѣлъ подъ Родопитѣ; неговитѣ дири се виждатъ при селото Златни трапъ чието име свидѣтелствува за нѣкогашно плавение на злато.

граница гледатъ свободно Пловдивъ. Близо задъ Чурянъ лежи селото Тъмръшъ, сѣдалище на Ахмедъ ага Тъмръшлията. Минаваме устието на потока Върлѐщица, който иде отъ воденичарското село Дермендере. Прѣдъ турското село Айранлѫ, при което Руситѣ на Януари 1878 г. посрѣдъ зима прѣбродили Марица, завърнѫхме на лѣво, прѣсѣкохме при село Кадиево желѣзницата и се опѫтихме къмъ планинитѣ. Покрайнината ставаше все по-весела и по-весела. Между много буйни живи плетове отъ трънки, кѫпини и лугачки вървимъ по влаженъ дълбокъ пѫть посрѣдъ царевица и просо, между които тукъ-тамѣ се издигатъ групи хубави орѣхи. На лѣво подъ самата планина се простира голѣмото българско село Брѣстȍвица съ бѣла черква [18].

Слѣдъ два часа пѫть прѣминѫхъ прѣзъ българското село, наречено Пасту́ша, около което по нивята цъвтѣше голѣмо количество тютюнъ; и въ това незначително село (24 кѫщи) има нова училищна сграда. Петь минути на югъ отъ селото, малко на лѣво отъ коларския пѫть, очаква археолога непрѣдполагана изненада. На едно по-низко мѣсто се издига огромна развалена черква отъ твърдочервени тухли, живописно потънѫла между тъмнозеленитѣ корони на старата орѣхова кория: разкошна картина съ великолѣпния фондъ на стръмнитѣ Родопи, около единъ километъръ прѣдъ пейнитѣ поли! Това е Червена Черква, която е била, казватъ, едно врѣме мънастирь Св. Богородица. Очевидно това е било триконхална черква съ три олтарни ниши, отъ изтокъ къмъ западъ нѣщо повече отъ 20 крачки длъга и първоначално съ едно високо кубе. Северната страна стърчи още на 6 човѣшки ръста високо, една яка сграда, подобна на Св. Илия при Пирдопъ, само отъ тухли, по която личѫтъ дупки отъ скелята. По стѣнитѣ се забѣлѣзватъ остатъци отъ живописъ върху черенъ фондъ, съ гръцки надписи [19]. Между гѫстата трѣва забѣлѣзахъ дири отъ други околни сгради. Има хора, които си припомнятъ отъ своитѣ дѣтински години, че развалината е била попълна, и които разправятъ, че въ черквичката въ Пастуша имало тогава и рѫкописни черковни книги, нѣкои, каже, на пергаментъ.

---

18 Турски Дереджикьой. По картитѣ често се смѣсватъ Брѣстовица съ Перущица. Попъ Константинъ (стр. 47) пише, че нѣкога то е било голѣмо селище. Околното население ми показа връха Кесаръ надъ селóто и извора Лещенска чешма и твърдѣше, че тамъ ужъ било нѣкога епископство.

19 Прочетохъ на едно мѣсто геωргιѹ тѹ пал (αἰοῦ).

И попъ Константинъ (1819) споменува тази сграда само като развалина, като указва обаче на нейнитѣ голѣми размѣри [20].

Този хубавъ подпланински кѫтъ е билъ населенъ още отъ много старо врѣме. На сѣверната страна на Пастуша стърчѫтъ нѣколко особенно голѣми могили. При една отъ тѣхъ, наречена Бáнова могѝла, още прѣди руско-турската война изкопали нѣкакви си «желѣзни кола» съ цѣли скелети на коньe и хора. Австрийскиятъ консулъ г. Лутероти, сега въ София, който живѣлъ тогава въ Пловдивъ, разправяше ми, че на сѫщото мѣсто била намѣрена и една металическа плочица съ латински надписъ, която неговиятъ французски колега изпратилъ въ Парижъ. Тя ще да е навѣрно военниятъ дипломъ на царя Траяна, даденъ на единъ войникъ отъ племето Беси, за който въ сбиркитѣ отъ надписи се бѣлѣжи, че е намѣренъ при Пловдивъ [21]. На сѣверозападъ отъ тукъ показахѫ ми едно мѣсто Стара Пастуша, гдѣто се намиратъ тухли и голѣми кюпове. Турцитѣ въ близката Устина ми разправяхѫ, че на мѣстото на сегашнитѣ селища Перущица, Пастуша и Куртово Конаре нѣкога имало ужъ голѣмъ градъ. Между Пастуша и Куртово Конаре, надъ стръмнитѣ склонове на десния брѣгъ на Кричимска рѣка се намира и пространно градище, което обаче не разгледахъ отъ близо; това е споменуваниятъ по-горѣ и прѣдполагаемиятъ «Драговецъ». На сѣверъ отъ тукъ при самия пѫть наши съотечественици, учители при Пловдивската гимназия, намѣрили стари барелиефи, стълпове, корнизи и др., а при Айранлѫ единъ добрѣ запазенъ миленъ стълпъ на царя Гордияна. Отъ тукъ е минавало римското шосе отъ Бесапара за Пловдивъ; въ тази покрайнина се пада неговата станция Tugugerum [22]. Въ по-послѣшно врѣме навѣрно тукъ се е намирала една отъ изчезнѫлитѣ епископски столици на Пловдивската митрополия.

Четвъртъ часъ по-нататъкъ на югъ е разположенъ тъкмо подъ планинитѣ градецътъ Перýщица (ж. Перýщенецъ, Перýщенка, прилаг. перýщенски), при единъ безименъ планински потокъ [23]. Задъ

---

[20] При Брѣстовица и Перущица χωρίον Πχστοῦσα καλούμενον καὶ παρ᾽αὐτῷ τις ἐκκλησία μεγίστη λιθόκτιστος, παλαιὰ οἰκοδομὴ, νῦν δὲ ἐρείπιον (Константинъ 47). Развалината е отбѣлѣзана и въ руската карта.

[21] „Metico Solae filio Besso". Corpus inscr. lat. III. p. 863 „ad Philippopolim". По-подробни свѣдѣния за намѣреното нѣмамъ; би било важно да се знае, дали този металически дипломъ е билъ намѣренъ може би вѫтрѣ въ могилата.

[22] Срв. Archaeol. epigr. Mitth. X 94,205.

[23] Самото име Перущица по окончанието си (-ица) е рѣчно име.

него се издигатъ колосални трахитови урви, съ многобройни остри зѫбци, обраснѫли по валозитѣ съ дѫбова и иглолистна гора. Тукъ влизаме изново между тѫжнитѣ слѣди отъ възстанието прѣзъ 1876 г. Перущица е било заможно селище съ хубави сгради, но въ тѣзи бойове била съвършенно разорена и изгорена, слѣдъ петь дена обсада отъ планинскитѣ Помаци. Турскиятъ паша, който пристигнѫлъ съ войска, слѣдъ послѣдващата капитулация билъ много изненаданъ; той слушалъ, че тамъ ужъ имало Черногорци, Сърби и Руси, а намѣрилъ само български селяни. Мнозина отъ жителитѣ избѣгали между това въ планинитѣ. Други се впустнѫли прѣзъ полето за Панагюрище, понеже знаели, че тамъ е центърътъ на възстанието, но били избити отъ башибозуцитѣ по нивята. Всички, които били заварени въ селото, заедно съ семействата имъ, били откарани въ Пловдивъ и отъ тукъ тепърва полека-лека били пущани, повечето съ откупъ. Изгорената Перущица стояла три мѣсеца пуста; буренъ и трѣва никнѫли по дворовeтѣ и развалинитѣ на кѫщята, и башибозуцитѣ косили трѣвата по улицитѣ за своитѣ коньe. До 320 души загинѫли въ борбата; освѣнъ това около 500 други, казватъ, измрѣли отъ студъ въ слѣдната година. Посрѣдъ селището и до сега стърчи разнебитена черква, солидна каменна сграда отъ четиредесетитѣ години; въ нея имало само жени и дѣца, но Турцитѣ стрѣляли съ топоветѣ въ нея, докато разбили кубетата. Отъ разбититѣ сводове и до днесь висятъ нѣкои камъне въ въздуха на желѣзни прѫтове, съ които сградата е била споена. Сега сѫ подновени 385 кѫщи. Винарството и копринарството сѫ главнитѣ занятия на населението, чисто българско (2053 души) [24]. Тукашното вино се изнася въ София, Копривщица и другадѣ. Перущенци сѫ хора хубави на гледъ, привѣтливи, добросърдечни и трудолюбиви и гледатъ съ своята работа да наградятъ нѣкогашнитѣ загуби; тѣ сѫ съ селски характери, бавни, безъ свѣтската рутина на пропѫтувалитѣ Копривщенци и Калоферци, но остроумни. Иматъ добро училище съ петь учители, но рѣдко нѣкой отъ тукъ отива да продължава учението си. При вечерата у кмета, на когото бѣхъ гость, единъ старецъ съ горчивъ хуморъ забѣлѣза, какъ мнозина иматъ лична полза и добъръ животъ отъ тѣхното възстание, цѣлата свобода на България излѣзе отъ него, а кой, каже, сега мисли за Перущенци, които тогава се хвърлихѫ въ огена за отечеството си! Прѣди десетина години София бѣше, каже, село, много по-долѣ отъ

---

[24] Споредъ статистиката отъ 1893 г. 448 домакинства съ 2438 души жители.

Перущица, а сега София е като новъ царски градъ, а Перущица само бѣдно на ново съградено пепелище. И тукъ забѣлѣзахъ, колко малко вѣра има населението въ бѫдѫщето на Източна Румелия; близкиятъ край на петгодишното губернаторство на княза Богориди всеобщо се очакваше съ прѣдчувствие на нѣкаква близка промѣна.

Самото село, до колкото помнѭтъ стари хора, не е имало, казватъ, повече отъ 120 кѫщи, но скоро растѣло. При копанието на нови основи намиратъ се пепелища отъ по-старо врѣме; то е било изгаряно отъ Кърджалиитѣ (тукъ имъ казватъ хайтитѣ, ед. ч. хайта), които върлували, казватъ, всичко 18 години. Единъ мѣстенъ житель ималъ писанъ лѣтописъ за това врѣме, но книгата пропаднѫла въ възстанието, както и старитѣ рѫкописи на тукашнитѣ двѣ черкви.

Името Перущица ни е познато отъ срѣднитѣ вѣкове. Крѣпостьта съ това име (Περιστίτζα) била отнета отъ Гърцитѣ отъ царя Михаила Асѣня, ала на 1254 г. била изново завладѣна отъ царя Теодора Ласкаресъ II. и то съ помощьта на обсадни машини. Втори пѫть се споменува между крѣпоститѣ, които царь Иванъ Александъръ обсадилъ заедно съ Пловдивъ. Тя се намирала навѣрно въ живописнитѣ скали, които се издигатъ надъ градеца въ огромна височина. Горѣ въ единъ валогъ се намира мънастирятъ св. Тодоръ, който въ врѣмето на попа Константина билъ изгоренъ отъ Кърджалиитѣ а сега подиръ възстанието изново билъ разрушенъ отъ Помаци или Турци. Прѣданието гласи, че той е билъ основанъ отъ калугери отъ Червена Черква при Пастуша. Надъ него върху една скала се издига старо градище съ великолѣпенъ изгледъ на тракийско поле. Още по-високо върху единъ остъръ непристѫпенъ връхъ между провали лежи друго градище Мóмица или Мòмино калé, въ което ужъ при прѣвзиманието на страната отъ Турцитѣ се защищавали двѣ моми [25].

Въ недѣля на 5. Августъ рано съпровожданъ отъ много Перущенци отидохъ въ най-близкото село Устина, което е отдалечено около половинъ часъ. Неговото мѣстоположение е великолѣпно. То лежи въ единъ скритъ кѫтъ подъ страшни скалисти спускове, които го заграждатъ отъ изтокъ и отъ югъ. Круши, орѣхи, вишни, сливи съ жълти плодове и други овощки, заградени отъ буйни

---

[25] Забѣлѣжителни сѫ нѣколко грърцки топически названия на нивя и поляни въ околностьта: Мавроги (μαυρόγη, черна земя, кòкино (κόκκινο червено). Чухъ нѣщо и за старитѣ женски носии: носили нáнизъ, пари на челото отъ ухо до ухо и на главата бѣлъ рогъ, нареченъ кàчулъ.

плетища лѣски, шипки, малини и капини, образуватъ около селото единъ приятенъ лѣсъ, пъленъ съ прѣлестни сѣнки и изобилни планински поточета. Надъ селото ми показахѫ въ голѣма височина висока остра скала и върху неѭ нѣкаква си кула или кале, което изглежда съвършено непристѫпно. Това е безъ съмнѣние крѣпостьта св. Юстина (ἁγία Ἰουστῖνα), споменувана у Кантакузена, отъ която сегашната Устина води своето име.

По-голѣмата часть отъ селото е била турска, но подиръ организиранието на Румелия почнѫли да се заселяватъ въ него и много Българи (отъ 1545 жители сега една пета часть) [26]. Устинскитѣ Турци били прочути по своята люта ненавистъ спрѣмо гяуритѣ, особено спрѣмо съсѣднитѣ Перущенци; тѣ взели сѫщо участие въ Перущинската катастрофа. Когато ние посѣтихме селото, Турцитѣ тъкмо празднувахѫ своя байрямъ при звуковетѣ на голѣми тѫпани, чийто отгласъ се отражаваше отъ скалитѣ. Турското население бѣше облѣчено въ нови дрехи, сѫщо както Българитѣ на своя Великъ-день облачатъ ново облѣкло; дрехитѣ имъ се състояхѫ отъ чалма, салтамарка и шалвари жълти, сини, черни, но повечото червени, живописна пъстрота. Малки момиченца, още назабулени, бѣхѫ си намазали като съ малини пръститѣ съ кана, турски косметикъ. Туркинитѣ гледахѫ ни съ любопитство прѣзъ дървенитѣ мрѣжи на прозорцитѣ. Застигнѫхме тукъ сѫдебната комисия отъ Пловдивъ, която бѣше дошла да издири убийството, което бѣ станѫло тукъ тѣзи дни; младъ трътлестъ Турчинъ билъ намѣренъ въ гората убитъ съ сѣкира. Докато се осѣтимъ, ето че ни поканихѫ въ една турска кѫща на празднично угощение. Всички мюсулмани, които се срѣщахѫ, единъ други се прѣгръщахѫ, като си пожелавахѫ весели праздници, което правѣхѫ и Турцитѣ между румелийскитѣ жандари, които съпровождахѫ онази комисия. Насѣдахме въ единъ отворенъ салонъ въ крѫгъ, върху черга съ кръстосани крака. Въ срѣдата се постави низка дървена софра и на всички гостье прѣзъ колѣната се прострѣ единъ много дльгъ и тѣсенъ пешкиръ. На софрата се принасяше въ сахани ястие слѣдъ ястие, кисела чорба, орисъ, пълни чушки, баница, млѣко съ орисъ и т. н. Единственниятъ приборъ бѣхѫ дървени лъжици; разбира се че подиръ ядението послѣдва церемониялно поливание на рѫцѣтѣ отъ ибрикъ надъ метални леенъ. Угостителитѣ, юначни мѫжье съ черни мустаци, въ

---

[26] Спореръ статистиката отъ 1893 г. 1756 жители, отъ които само 287 Българи т. е. около една шеста часть. (П.).

бѣли чалми и сини дрехи, стояхѫ около насъ и прислужвахѫ. Шумолението и тихитѣ стѫпки задъ затворенитѣ врата издавахѫ любопитството на невидимитѣ угостителки. Прѣкраснитѣ ястия възбуждахѫ силна жажда, но единственниятъ напитъкъ за нейното уталожвание бѣ планинска вода, която обикаляше въ бѣли дълбоки пята отъ уста на уста. Подиръ черното кафе съ стискание на рѫцѣ простихме се съ всички. Като мѫдрецъ отъ «Европа» (Европадàнъ), който пѫтува да разглежда разни покрайнини и старини (ески шейлеръ), бѣхъ прѣдметъ на особно внимание. Мѣстниятъ кметъ, важенъ снаженъ мѫжъ съ чалма, въ дрешка отъ цвѣтна материя съ червенъ поясъ, заведе ни и въ своята кѫща. Най-напрѣдъ извика въ двора, обраснѫлъ съ разкошни овощки, да се скрие харемътъ. Слѣдъ това ни заведе въ своя селамлъкъ, украсенъ съ дървенъ материялъ салонъ, около връстъ съ червени възглавници и постланъ съ черга, въ който въ едно долапче се виждахѫ пята и шишета. Пакъ бѣхме почерпени съ кафе. Между разговора стопанинътъ разправи, че селото изпърво се намирало горѣ въ планината и се наричало Волга (отъ бълг. валóгъ), и че нѣкой си Страхинъ воевода, хайдушки главатарь, принудилъ Турцитѣ да се изселѭтъ отъ тамъ. Още, каже, се знае коя кѫща въ селото най-напрѣдъ е била съградена.

Чухъ и разни работи за Кърджалиитѣ, които тъй много се вгълпили въ паметьта на хората, защото въ покрайнинитѣ недокоснѫти отъ руската война на 1829 г., то е било до послѣднитѣ промѣни единственното по-важно събитие отъ 70 годинъ. Подиръ изгарянието на Перущица тѣ потеглили за Устина. Ала Устинци на врѣме се заградили съ селски кола. Християнки и мохамеданки въ цѣлото село се молили. Когато неприятелятъ почнѫлъ стрѣлбата, единъ Устинецъ, скритъ въ едно куфо дърво, измѣрилъ съ пушката си воеводата на Кърджалиитѣ, който съ една кърпа давалъ знакъ да настѫпватъ. Началницитѣ на тази кърджалийска орда се наричали, казватъ, Синапъ и Исоглу. За послѣдния воевода Éминъ ага Българитѣ разправятъ, че билъ разбитъ при Пастуша; тамъ ужъ и до сега се търсили неговитѣ закопани имания. Турцитѣ обаче ми твърдѣхѫ, че Еминъ ага билъ убитъ въ Балкана единъ день отъ Видинъ, когато потеглилъ да се присъедини къмъ Пасваноглу. Сѣдалището на Емина било въ селото Гювенджилеръ на югозападъ отъ Хасково, гдѣто и до днесь се показва неговиятъ сарай; другадѣ само обиралъ, но дома си, каже, билъ обичанъ и отъ раята.

Не далеко (около $^3/_4$ ч.) на западъ отъ Устина се намира

историческото мѣсто **Кричимъ**, тамъ, гдѣто рѣка **Въ́ча** излиза отъ тѣсния долъ въ полето прѣзъ единъ голѣмъ проломъ, който принадлежи къмъ онѣзи прорѣзи, които още отъ Срѣдна Гора забѣлѣзахме по Родопската верига. Въ по-горнитѣ помашки покрайнини рѣката се нарича **Крѝва рѝка**. Отъ наплива на планинскитѣ води, които на веднѫжъ съ сила се изливатъ въ полето, както и отъ прѣградата на хълмоветѣ, наречени **Баба-баиръ**, които се нижѫтъ по сѣвернитѣ поли на Родопитѣ отъ Татаръ-Пазарджикъ дори близо до Кричимъ, се образува прѣдъ скалиститѣ врата мокра ливада, тъй нареченото **Блатò**, прѣзъ което водѭтъ остатъцитѣ на единъ старъ сипанъ пѫть отъ Кричимъ къмъ градището при Пастуша. Самата рѣка се раздѣля на два рѫкава, които се вливатъ не далече единъ отъ други въ Марица; източниятъ отъ тѣхъ, нӑриченъ обикновенно **Кричимска рѣка**, който ни е познатъ отъ желѣзницата, е по-изобиленъ съ вода и по-силенъ.

Селото Кричимъ лежи прѣдъ самитѣ планински врата, и е раздѣлено по народности: на десния брѣгъ е турската махала, на пѣсъчливия островъ циганската, а на лѣвия брѣгъ българската. Рѣката сега е граница между Пловдивска и Пещерска околия. Селото до не отдавна е било оградено съ стѣна съ врата, та се ужъ упазило и срѣщу Кърджалиитѣ. На лѣвия брѣгъ надъ българскитѣ кѫщя стоѭтъ на една висока скала развалинитѣ на голѣма крѣпость съ двойна ограда, по-горната около плоския връхъ, по-долната малко по-низко. Познаватъ се и основитѣ на кула, както и пѫтеката отъ селото на горѣ. На срѣща на десния брѣгъ, казватъ, имало слѣди отъ друга по-малка крѣпость. А по рѣката на горѣ, 1—2 ч. отъ селото се намиратъ въ скалиста долина двата Кричимски мънастира, **Свѐти Врàчеве** и **Прѣсвѐта Богорòдица**; първиятъ, казватъ, отдавна билъ пустъ, вториятъ билъ изгоренъ прѣзъ възстанието на 1876 г. заедно съ своитѣ старини, рѫкописи и старопечатни книги (екземпляри отъ сръбскитѣ печатници въ 16. вѣкъ), и сега стърчѫтъ само неговитѣ окадени стѣни [27].

Селото имаше съвършенно празниченъ видъ; бѣ байрямъ а сѫщеврѣменно и недѣля. Въ турската махала се събирахѫ брадати мѫжье съ чалми въ отвореното кафене на мегдана, помѣстено подъ върби до единъ шадраванъ, подавахѫ си рѫцѣ и се цѣлувахѫ.

---

[27] Попъ Константинъ стр. 46 нарича тѣзи мънастири τῶν ἁγίων Ἀναργύρων и τῶν Εἰσόδων τῆς Θεοτόκου съ стари сгради (οἰκοδομαὶ παλαιαί); между двата имало многобройни остатъци отъ стари черквички и други сгради.

Едно трътлесто момче съ чалма ходѣше съ голѣмъ тѫпанъ и съ дърво, накичено съ цвѣтни кърпи, отъ кѫща въ кѫща и съ пѣсни събираше бакшишъ; той бѣше навѣрно общински слуга съ нѣкакъвъ прототипъ на нашитѣ коледни дръвчета. Слѣзнѫхъ въ българската махала и изпихъ една паница млѣко, като седѣхъ въ една селска колиба на рогозки. Мѣстнитѣ Българи, хора съ хубави типове, на моитѣ въпроси едва ли нѣщо разумно ми отговаряхѫ; очевидно събитията прѣзъ 1876 г. сѫ оставили у тѣхъ дълбоко впечатление.

Крѣпостната скала отъ селото изглежда великолѣпно. Стариятъ **Кръчимъ**[28] има значително минѫло. Тамъ горѣ е живѣлъ Иванко. Византийскиятъ воевода Камицесъ отнелъ му крѣпостьта слѣдъ отчаянъ бой; Гърцитѣ се катерили съ стълби по стѣнитѣ, и единъ отъ прѣдводителитѣ, Георги Палеологъ, загинѫлъ отъ българското орѫжие съ много свои другари. По-късно тукъ е било сѣдалището на втория отъ тѣзи Родопски владѣтели, на Слава. На 1208 г. латинскиятъ царь Хенрихъ дошълъ подъ Кричимъ, който се състоялъ отъ една крѣпость (château) и единъ градъ (ville) отъ долу. Славъ, много зарадванъ отъ поражението на Борила, слѣзнѫлъ отъ крѣпостьта въ лагера, цѣлунѫлъ на царя по византийски обичай рѫката и чехълътъ и билъ приетъ за васалъ на латинското царство; при това била му обѣщавана и българската корона. По-късно Кричимъ се споменува въ врѣме на бойоветѣ на царя Михаила Асѣня съ Гърцитѣ (1254 г.) и между крѣпоститѣ, които обсебилъ царь Александъръ (1344 г.). Турцитѣ заварили крѣпостьта още като важно мѣсто и съгласно своята политика незакъснѣли да основѫтъ при нея една османска колония за да ѭ пази.

Дойдохъ съ намѣрение веднага да се изкачѫ горѣ, но полуденната тежка горещина и извѣстна слабость, която не произлизаше толкова отъ постоянното ядене на слънце, колкото отъ безсъннитѣ нощи въ дървенитѣ кѫщи, оживѣни отъ кръвожадни паразити, отклонихѫ ме отъ тази мисъль; до вечерьта неискахъ да чакамъ и прѣдпочетохъ да побързамъ по-нататъкъ. На мѣстото на досегашния въорѫженъ водачъ, веселъ момъкъ, който говорѣше на най-чистото нарѣчие на Трънскитѣ планини, дадохѫ ми отъ «Кричимската бригада» другъ конникъ и заминѫхъ по-нататъкъ на западъ. Най-близ-

---

[28] Формитѣ Κριτζιμός у Никита Акомината 678, Κρυτζιμός у Акрополита, Κροτζιμός у Кантакузена сочѫтъ къмъ старо слав. **Кръчимъ**. Henri de Valenciennes (Villehardouin ed. Wailly p. 331) пише Crucemont — „Krysmon“. Турцитѣ изговарятъ името Кръчмà.

кото подножие, обрасло съ джбакъ, смрика, чимрика (Jlex), смрадлика и бъзъ съвършенно се отличава отъ Устинскитѣ градини и толкова е по-тжжно, защото близкиятъ голъ Баба-баиръ съвършенно затваря изгледа на сѣверъ въ полето. Но вече слѣдъ 40 минути завърнжхме на югъ въ планинитѣ, по сухо едно корито, напълнено съ лъскавъ бѣлъ камънакъ. Видътъ на вегетацията и покрайнината скоро се промѣни. Градини съ садени черници, гжсталаци низки диви смокини съ полуузрѣли овощия и групи стари орѣхи, подъ чиято сѣнка почиваше добитъкъ, заобикалятъ селото Кòзарско, до което стигнжхме за 10 минути. Високитѣ дървени кжщи и каменнитѣ огради край пжтя издаватъ, че селото е едно отъ по-заможнитѣ. На 1876 г. и то е било изгорено; като особеность ми показахж една кжща, която случайно катастровата не закачила. Между градинитѣ стърчи една стара могила. Прѣзъ долината на сухата мѣстна рѣка, която иде отъ село Ждрéбичко, се вижда профила на осамотенъ звъновиденъ връхъ, който ме много интересуваше, и то защото дълго врѣме неможахъ да узнаѭ неговото име, при всичко че той ми бѣше познатъ вече отъ Ветренъ и отъ Татаръ-Пазарджикъ. Това е Света Недѐля до българското село Ясжкория (казва се сжщо Асакорѝя или просто Кория) на ЮЮИ отъ Брацигово (до 1500 м.).

До Брацигово оставаше $1^1/_2$ ч. пжть. Излиза се на върховетѣ, които дѣлжтъ долинитѣ на Козарска и Пещерска рѣка и по тѣхния гребенъ се върви къмъ югозападъ. Ясно се вижда дългиятъ, низкъ и голъ Баба-баиръ, който заграждa правия излазъ на Пещерска рѣка въ полето къмъ Пазарджикъ и ѭ принуждава да завърне на изтокъ въ Въча подъ Кричимъ. Пжтятъ, повечето старъ тѣсенъ калдаръмъ, лежи около 400 метра високо надъ нейната широка долина, която съ фондъ отъ високи гористи върхове остава постоянно отъ десната ни страна. Височинитѣ край пжтя повечето сж посадени съ лозя. Нигдѣ въ България не съмъ виждалъ толкова разнообразие и буйность въ живитѣ плетове, както въ тази подпланинска покрайнина; въ тѣхъ се смѣняхж дрѣнове, дребнолисти клѣнове (Acer tataricum), малини и кжпини, глогъ, бъзъ, трънки, шипки, всичко оплетено отъ дива лоза, павой (Clematis) и свлѣкъ (поветица). Най-високитѣ мѣста сж покрити съ джбакъ, смѣсенъ съ тисъ и смрика. Въ съсѣдство на два чисти извора пакъ се издигатъ стари орѣхи; покрай студената планинска вода служжтъ за разхладително и прѣлестнитѣ Родопски кжпини, които самитѣ мѣстни жители ужъ, незнаѭ защо, неяли. Отъ връха на-

реченъ Кръстецъ, на който се намира сивъ извѣтрѣлъ камъкъ съ издълбанъ кръсть, отъ веднѫжъ се отваря разкошна гледка отъ прѣдъ: дълбока долина, въ неѭ гѫсто струпанитѣ стрѣхи на Брацигово а отзадъ онзи споменѫтиятъ по-горѣ връхъ, който личи между по-нататъшнитѣ гористи гребени. Слизанието на долу по пѫтя, постланъ съ голѣми камъне, бѣ донѣкѫдѣ трудно за коньетѣ, но на всѣка крачка се показвахѫ все по-хубави и по-хубави гледки. Долината, защитена отъ сѣверни и южни вѣтрове е една приятна градина: тукъ има гюлове, лозя, овощни градини (особенно прѣкрасни круши), тютюнъ, царевица, всичко пълно съ сѣнчести дървета и планински извори и ручеи. На една височина отъ западъ се червенѣѭтъ стрѣхитѣ на селото Чанакчиево, на полвинъ заселено отъ Турци Османлии.

Брацигово ме изненада съ своето оригинално мѣстоположение, сгради и население. Неговитѣ 530 високи кѫщи съ червени стрѣхи и тъмносиви стѣни сѫ гѫсто сбити, безъ дворове и градини, въ едно дълбоко тѣсно мѣсто посрѣдъ плодородна котловина. Тѣснитѣ улици, които ту се издигатъ на горѣ, ту се спущатъ на долу по неравния теренъ, и издаденитѣ чардаци и чикми на пръвъ погледъ напомнятъ срѣдновѣковнитѣ градове на западна Европа. На източната страна надъ цѣлото мѣстоположение господствува голѣмото бѣло училище на три ката, съградено прѣди двѣ години. Особно впечатление прави масивната каменна черква Св. Иванъ Кръститель (отъ 1833 г.), вѫтрѣ темна, съ двѣ кубета, подобни на тѣзи, съ каквито биватъ покрити турскитѣ хамами. Единъ малъкъ пѣсъчливъ потокъ минава прѣзъ долната часть и отива къмъ сѣверозападъ. Жителитѣ, 3154 души [29], се дѣлѭтъ на три народописни елемента, които живѣѭтъ въ отдѣлни части на града. Има Арнаути, най-многобройни, прѣселници отъ Македония, Мърваци, стари Родопски домородци (подъ това име собственно се разбиратъ Българитѣ около Мелникъ, Сѣръ и Драма), и Болгари, нови колонисти отъ тракийско поле. Всѣко племе си говори на своето нарѣчие и си има своя носия. Женитѣ на старото туземно население иматъ тъмносини дрехи съ твърдочервени прѣстилки. Облѣклото на женитѣ на македонскитѣ колонисти на пръвъ погледъ ми напомни Херцеговинскитѣ носии около Требинье съ червени фесове и съ дълги кърпи на тѣхъ, които висѭтъ отзадъ. Тѣ носѭтъ на челото си червенъ

---

[29] Споредъ статистиката отъ 1893 г. Брацигово е имало 669 домакинства съ 3184 души жители. (П.).

поясъ като диядема (ný̆плето), който е накиченъ съ ня́низъ (въ вѫтрѣшностьта на Родопитѣ сѝнци); отъ него се спуща по плѣщитѣ длъгъ бѣлъ дюлбенъ. «Арнаутитѣ» сѫ дошли отъ околностьта на града Костуръ (Кастория) и неговото езеро прѣди 100—150 години, нѣкои по-рано, други по-късно. Тѣ се изселили отъ отечеството си поради натиска на различни паши, главно, казватъ, отъ притѣсненията на прочутия Али паша Янински, който билъ убитъ на 1822 г. Тѣ още помнѭтъ нѣкогашнитѣ свои сѣдалища: селата Слѝмница, Омý̆тско (жителитѣ Омý̆щене) и о́решецъ, всички въ Костурската кааза [30]. Говорѭтъ, че неотколѣ още умрѣлъ единъ старецъ, който се родилъ въ старото си отечество. Въ Кърджалийско врѣме селото е било вече населено, при всичко че попъ Константинъ го не споменува, може би само поради неговата незначителность; жителитѣ тогава обиколили селото си съ ограда, но нѣколко пѫти били принуждавани да бѣгатъ въ Пещера, гдѣто Татаръ-Пазарджишкиятъ бей Каванозоглу защищавалъ населението отъ хайдушкитѣ чети. Брациговци отъ македонски произходъ по типа се различаватъ отъ останѫлитѣ тракийски и Родопски Българи. Тѣ сѫ съ остри чърти и голѣми носове, иматъ живъ характеръ и много бързо говорѭтъ; между женитѣ има красиви лица. Всичкитѣ три племена се женѭтъ разбира се помѐжду си, но жената всѣкога приема обичаитѣ и нарѣчието на онова племе, къмъ което се е присъединила.

Много е любопитенъ говорътъ на Брациговци «Арнаути». Най-особенниятъ бѣлѣгъ на тѣхното нарѣчие, което и лексикално много се отличава отъ българския езикъ на околното население, сѫ остатъцитѣ отъ носовки въ извѣстни думи [31]. Тази особен-

---

[30] На картитѣ е отбѣлѣзано „Сливиста" на югъ отъ Костурско езеро; споредъ други и до сега тамъ има села „Слимница" и „Омоско".

[31] На остатъцитѣ отъ ринезъмъ въ Брацигово обърнѫ най-напрѣдъ внимание младиятъ български филологъ, Ph. Dr. Александъръ Теодоровъ въ Пер. Списание 3(1882), 142—145. Въ неговата статия погрѣшно се споменува, че и селата Пателеница и Црънча употрѣбятъ това нарѣчие, когато и въ двѣтѣ тѣзи села се говори тъй, както изобщо въ тракийско поле, съ изключение на нѣколко Брациговци, които тепърва въ най-ново врѣме накупили тамъ имоти. Съ помощьта на Брациговци съставихъ по-пъленъ списъкъ отъ 21 случая: че́ндо, деве́ндесе, длъмбо̀ко (рѣдко, покрай обикновенното д́ълбокъ), д́ъмбъ, гле́ндамъ, гре́нда (греда), гре́нда идѫ (но вече се казва и кой греди?), гро̀мбиште (съвършенно неправилна форма, която не е честа въ Брацигово), гр́ънди, ѓълъмби (рѣдко, ед. ч. само ѓълъбъ). ѓъмба, кънде́ля, м́ъндо, оглендàло, пе́нда, пе́ндесе (форма много разпространена по цѣла България и тамъ, гдѣто инакъ слѣдитѣ отъ носовитѣ гласни съвършенно сѫ изчезнѫли), пре́нда (испренди̇ кънде́лята!), ре́ндове въ гюловетѣ (но ед. ч. само редъ), ръмбъ (на ръмба), с́ъмбота, зъмбъ. Азъ ще прибавѭ още думитѣ п́ънда (пѫдѭ), с́ънда (сѫдѭ), с́ъндове (сѫдове), ́ънди (ужъ), кл́ъмбо

ность се срѣща и въ говора на жителитѣ на Костурската покрайнина [32].

Освѣнъ това въ Брацигово се слуша много чуденъ жаргонъ, тъй нареченията **дюлгерски езикъ**, който до нѣкждѣ е познатъ и въ близката Пещера. Той нѣма думи за всички понятия, а само извѣстенъ брой за най-потрѣбнитѣ нѣща. На него говорятъ помежду си майсторитѣ дюлгери, отъ който нито даже тѣхнитѣ жени неразбирали всичко. Изобщо обаче всѣки Брациговецъ знае по нѣщо отъ него. Прѣзъ възстанието на 1876 г. Брациговци си послужили прѣкрасно съ него въ турскитѣ затвори и между сждебното разпитвание, като сж могли незабѣлѣзано да се разбиратъ по между си. Главниятъ елементъ въ този жаргонъ сж обикновенни албански думи, и то отъ южното нарѣчие на Тоскитѣ (у́я вода, ме́кра брада, ко̀ка глава, къмба кракъ и т. н.). Албанскиятъ езикъ, който поради своята малка разпространеность и мжчнотия въ усвояванието, много добрѣ прилѣга за прикривание на мислитѣ, прѣобладава сжщо и въ останжлитѣ подобни жаргони по славянскитѣ страни на полуострова: въ езика на дюлгеритѣ отъ покрайнината на Миящитѣ въ Дебъръ (стр. 42), въ езика на «му-

---

(умал. кло̀м[б]че), които ми съобщи г. В. Гранполовъ, родомъ отъ Брацигово и од̀ѣнда (отвждъ), която чухъ отъ учителя г. Търповъ въ Пещера. (Прѣвод.). Споменуванитѣ у Теодорова думи грембло и сре́нда (Арнаутитѣ казватъ сре́да, Болга́ритѣ ся́да) не сж познати въ тази форма на г. Ангелъ Дамчевъ, студентъ по химията въ Прага, единъ отъ моитѣ Брациговски познати (Арнаутинъ). Съгласната *н* въ тѣзи думи звучи като всѣко друго *н*, като напр. въ тѝнко, трѝнка. Въ останжлитѣ случаи старото ѫ и ѧ у Брациговци сж замѣстени съ чисто ъ и *е*, както въобще въ днешния български езикъ: изговарятъ мъш, рѝка, мѝка, пѝт, ме́сец, ме́со, све́т, мѝтен, ѝгъл, дѝга, къпѝна, е́зик, ѝребица, мѝдър и т. н. Старото ржзказано (rassvenssano въ Седмиградския български катехизисъ, Miklošić, Vergl. Grammatik der slav. Sprachen 1,91) гласи у тѣхъ, както на всждѣ въ България, развѝрзано. — Отъ единъ пограниченъ стражарь въ Кюстендилско, родомъ отъ Струмица въ Македония, чухъ думата янгу́ли (мн. ч) за лат. anguilla; въ Брацигово тази риба се нарича само по турски ламбалѝкъ (отъ тур. иланъ-балъкъ, „змийна риба“). — При образуванието на бждяще врѣме въ Брацигово се употрѣбя не *ще*, а *ке* или собственно *ки*: ко̀га ки до̀йдешъ? На мѣста се явява *шч* намѣсто *шт*, както въ западна Македония: е́шче, но покрай това градище, селище. Ударението е по македонски начинъ, всѣкога най-далече отъ края. Особенно е личното име Джинджифо́ръ.

[32] Въ селата Загоричени, Бобишча, Команичево, Котори, Олишча, Бомбоки, Фотиничишча на източния край на Костурско езеро, за които вж. Дринова въ Браилското Пер. Спис., кн. 11 и 12 стр. 163. — Въ Пер. Спис. въ най-ново врѣме се приведохж дългъ редъ примѣри, незнаж само до колко вѣрни, които сж събрани въ селата Висока, Сохо̀ и Зарва при Солунъ (А. Теодоровъ въ Пер. Спис. 15,401, Офейковъ пакъ тамъ 17,321). Срв. сжщо Д. Матовъ, Остатъци отъ звуковетѣ ъм, ън, ен, ем въ Костурския говоръ (Книжици за прочитъ, Солунъ 1889 г. кн. I, стр. 17 слд.), който дава сводъ на всички до сега извѣстни думи съ носовки.

тафчиитѣ», които работѭтъ съ козя вълна въ Враня, въ езика на дюлгеритѣ отъ босенския Осатъ. Освѣнъ чужди думи Брациговскиятъ езикъ съдържа сѫщо много творби на народния хуморъ, образувани само съ прѣнасяние на смисъла: «мръсенъ» е Турчинъ, «хладна» кръчма, «глуха» пушка, «пилавки» пари и т. н.[33]. Градътъ се нарича Рупйще, може би отъ селището Хрупища въ старото отечество на Брациговци, на югъ отъ Костуръ.

Главното, по-напрѣдъ изключително занятие на «Арнаутитѣ» е дюлгерство. Тѣ зидатъ кѫщи по цѣлитѣ западни Родопи и посѣднитѣ части на полето. Останѫлитѣ жители, освѣнъ Арнаутитѣ, повечето сѫ земедѣлци, но сега мнозина се залавятъ за търговия. Развъжданието на трандафила е било прѣнесено тепърва прѣди 60—65 години отъ селото Хисаръ-Кюселери (стр. 379); гробътъ на Брациговеца дѣдо Тòсе, който е прѣнесълъ тукъ тази индустрия, още се вижда при вратата на новото училище, една каменна плоча съ изображение на казанъ за дестилирание на гюловото масло. По кѫщята се чуе шумътъ на многобройнитѣ станове, на които работѭтъ женитѣ. Разпространеното име Юруковъ, което впрочемъ е обикновенно и у Костурскитѣ Българи, свидѣтелствува сѫщо, че жителитѣ въ по-старо врѣме се занимавали и съ пастирство. На градския пазарь дохаждатъ Помаци отъ близкитѣ планини; носѭтъ дъски за бъчви и катранъ, а купуватъ брашно, соль, зеленчукъ и други дребни потрѣби.

Прѣзъ възстанието на 1876 г. Брациговци храбро се защищавали шесть дни наредъ срѣщу помашкитѣ башибозуци, които сѫ били, казватъ, 16,000 души. Отъ една страна нахлулъ Ахмедъ ага Барутунлията подиръ унищожението на Батакъ, отъ друга Ахмедъ ага Тъмръшлията подиръ опустошаванието на Перущица. Орѫжието на Брациговци били нѣколко стотинъ стари кремаклии пушки и както въ Панагюрище и Петричъ нѣколко дървени топа, издълбани отъ черешови дънери и напълнени съ топки отъ търговски кантари. Когато дошла редовна войска съ Хасанъ-паша на чело, тѣ прѣстанѫли да се биѭтъ и заявили, че искали да се за-

[33] За този Брациговски домашенъ езикъ вж. моята статия: Conventionelle Geheimsprachen auf der Balkanhalbinsel, Ягичовиятъ Archiv 8, 99—103. По-пъленъ списъкъ ще обнародвамъ пакъ тамъ въ най-скоро врѣме. Срв. сѫщо V. Jagić, Die Geheimsprachen bei den Slaven, Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wissenschaften in Wien. phil. — hist. Classe Band CXXXIII, 1895 и Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ въ Мсб. кн. XII, книжовенъ отдѣлъ, стр. 15 и слд., гдѣто при оцѣнката на Ягичовия трудъ се съобщаватъ богати материяли за българскитѣ тайни езици. За езика на Мияцитѣ пише тамошниятъ майсторъ Георги М. Пулевски, Речник од три езика, македонски, арбански и турски (Бѣлградъ 1875) 2, 161.

щищаватъ само противъ недисциплиниранитѣ, кръвожаднитѣ разбойнически пълчища. По тозъ начинъ излѣзли отъ борбата съ малка загуба на хора и безъ опропастяване на града си; сѫщо отъ началницитѣ само нѣкои изчезнѫли въ затворитѣ, мнозина обаче трѣбвало да се откупѭтъ съ много пари.

Много младежи отъ тукъ се учѫтъ въ чужбина. Веднага слѣдъ пристиганието ми намѣрихъ на ливадата при града една компания ученици, които дошли въ отечеството си да прѣкаратъ ваканциитѣ, между тѣхъ и единъ въ чешка чамара (черна парадна дреха). До вечерьта обиколихме града и околностьта. Между другото показахѫ ми въ черквата св. Иванъ освѣнъ два късни рѫкописа една непозната до сега старопечатна славянска книга, пъленъ екземпляръ отъ едно тетроевангелие българска редакция, напечатана отъ «дяка Лаврентия» въ Седмиградския Бѣлградъ на 1572 г. по заповѣдь на войводата Крищовъ Батори [34].

На 6. Августъ заранньта тръгнѫхъ по-нататъкъ за града Пещера, $1^1/_4$ ч. право на западъ. Задъ Брацигово идѫтъ заградени съ каменни плетове нивя съ трандафили, царевица, червеноцвѣтенъ бобъ и тикви, слѣдъ това мокри ливади съ сѣнчести орѣхи и ясени. Изгледътъ на лѣво и отъ прѣдъ е заграденъ съ планини съ стръмни, гористи склонове. Пѫтятъ прѣзъ нѣкои блатливи мѣста съ тръстика е калдаръменъ. Минаваме по единъ мостъ прѣзъ Прѐвренска рекà, която иде отъ Чанакчиево, притокъ на Брациговския потокъ, слѣдъ което настава прѣхвърлянието на каменистия връхъ, нареченъ Грамáдитѣ. Канарата е гѫсто обрасла съ низъкъ гѫсталакъ, въ който прѣобладатъ габри и два вида дѫбове; тукъ-тамъ се забѣлѣзватъ и липи а край пѫтя буйнѫли лѣски, дрѣнове и трънки, прѣплетени отъ дива лоза и бѣлоцвѣтна поветица. Въ гористата сѣнка цъвтѣхѫ сини сложноцвѣтни растения и бѣли плюскавичета. На лѣво се издига високиятъ връхъ Тъ́мбра, по чийто склонъ лежѫтъ между гори множество свлѣчени камъне, като лавина; горѣ се намирало, казватъ, нѣкакво градище. На десно стърчи по-нататъкъ къмъ Брациговска рѣка уединениятъ връхъ Тумба. На нашето разглеждание Родопската природа постоянно прѣчеше лѫкатушната пѫтека съ ужасенъ калдаръмъ, особенно

[34] Тази старопечатна книга описахъ въ Archiv für slav. Phil. 8. 132. Отъ двата рѫкописа на книга единиятъ е съ юсово писмо отъ 16.—17. вѣкъ и съдържа жития на светии съ канони; другиятъ, безъ юсове, е писанъ на 1658 г. отъ попа Иоана въ Етрополе за черквата св. Михаилъ и Гавраилъ въ селото Осиковица (Орханийско) и споредъ надписа на подвързията на 1758 г. билъ е подаренъ на Кричимския мънастирь свети Врачеве.

пъкъ вратоломното спущание по стълбовиднитѣ завои отъ другата страна, което често довежда яздеца въ неприятно сблъскване съ тръноливитѣ гжсталаци и неукастренитѣ клонье на дърветата. Найпослѣ се отваря нова панорама: посрѣдъ гориститѣ планини виждаме мокри ливади, въ чиито бразди се натрупали гжститѣ листа на прѣцъвтѣлитѣ балтийки (саблици Gladiolus communis) и въ чиято прѣсно зелена трѣва се бѣлѣжтъ неподвижни щъркели, а прѣдъ гористия фондъ Пещера съ бѣли кжщи, минарета и сааткула. Въ града отъ турскитѣ дворове ни посрѣщнж ужасното байрямско пѣние, като прѣминаваше ту въ блѣние, ту въ рѣвъ, съ което празднично настроенитѣ мюсулмани изказвахж чувствата си на найголѣмо удоволствие слѣдъ изобилния обѣдъ.

Пе́щера ($4^1/_2$ ч. на югъ отъ Татаръ-Пазарджикъ) въ своята трѣвиста котловина, заградена отъ югъ и западъ отъ гориститѣ склонове на Родопитѣ, отъ сѣверъ отъ низки насадени съ лозя бърда, прави привѣтливо впечатление[35]. Посрѣдъ града прѣминава една по-голѣма рѣка, която има нѣколко имена: горѣ ѝ казватъ Ба̀ташка река̀, въ града Ста́ра река́, по-долу Пе́щерска река́. Името на града произлиза отъ три голѣми пещери, които се виждатъ на югозападната страна високо между горитѣ на тѣсната клисура, отъ гдѣто рѣката иде къмъ града; тѣ се наричатъ обикновенно Уша́тови дупки, защото ужъ приличали на ухо. Говори се, че тѣ изъ вжтрѣ сж хоризонтални, но никой не е билъ чакъ до края. Градътъ, центъръ на околия, брои 4704 жители, между които има три главни народности: Българи (3138), Турци (972), Власи (404), освѣнъ това една шъпа Ерменци, Цигани и Евреи[36]. Особеность на града е влашката или македо-румънската колония, единственната такава по-голѣма градска община въ България и Румелия. Тѣзи Румъни споредъ свидѣтелството на попа Константина сж отъ Воскополь или Москополь, по-голѣмъ търговски градъ на горни Дѣволъ въ Албания, който въ минжлото столѣтие се прочулъ по прѣдприемчивостьта на своитѣ жители, но скоро слѣдъ това пакъ пропаднжлъ отъ натиска на Албанцитѣ и грабежитѣ на Кърджалиитѣ[37]. Сегашното поколение разправя, че дош-

---

35 Височинитѣ споредъ моитѣ наблюдения сж: Кричимъ, бълг. махала 238, Брацигово 401, Пещера 407, Батакъ 1032 метра.

36 Споредъ статистиката отъ 1893 г. Пещера имала 1025 домакинства съ 4724 жители; отъ тѣхъ на 3491 д. матерниятъ езикъ билъ български, на 984 турски, на 145 гръцки, на 11 еврейски; 92 души фигуриратъ въ рубриката „други езици". (П.).

37 Пещера съ 600 кжщи (сега 876), отъ които двѣ третини християнски,

ли приблизително, каже, прѣди 80 години отъ Македония и Тесалия. Тѣхното прѣселвание въ тази покрайнина може би че е въ нѣкаква зависимость съ дохожданието на Брациговскитѣ Македонци отъ Костурско. Помежду си тѣ говорѭтъ румънски съ голѣма примѣсь отъ гръцки и български думи, но публично се издаватъ за Гърци и иматъ гръцко училище и гръцка черква. Името на града въ тѣхнитѣ уста е прѣправено на Перистерà (περιστερά гълѫбъ), когато Турцитѣ направили отъ него Бешъ-дерé («петь потока»).

Надъ града се издига на сѣверната страна до новата казарма на Пещерската дружина уединенъ хълмъ, нареченъ св. Петка споредъ малкия параклисъ при политѣ. На плоския връхъ между лозята лежѫтъ остатъци отъ стара крѣпость, Пещерско калé: остатъци отъ четверѫгълна стѣна, направена отъ пластъ камъне, пластъ тухли. Земята е пълна съ тухлени отломъци. Тукъ сѫ били изкопани кюпове, по-високи отъ човѣшки ръстъ, напълнени съ добрѣ запазено просо; 10—12 подобни исполински сѫдове се намѣрили и прѣдъ споменѫтитѣ пещери. Изгледътъ отъ горѣ е интересенъ. На сѣверъ прѣзъ гребенитѣ и пролукитѣ на вълнообразнитѣ алувиялни хълмове Баба-баиръ, които образуватъ тукъ почти прѣдна стража на Родопитѣ, се вижда Пловдивъ и неговото поле, въ което тукъ-тамѣ живо блѣсва огледалото на Марица. Задъ полето познаваме Стара Планина съ Гюмрукчалъ, по-близу пъкъ Срѣдна Гора съ замъгления синъ Богданъ и съ голежа между горитѣ надъ Крастово, а задъ нея проточениятъ Тетевенски Балканъ. На сѣверъ всичко е голо и като че изсъхнѫло, и близкитѣ бърда и широкото поле, когато на югъ всичкитѣ планини сѫ облѣчени съ хубава висока гора, която ги гѫсто закрива отъ върха дори до Пещерскитѣ лозя и до гюловетѣ при политѣ [38].

Освѣнъ градището тукъ има и други стари остатъци. Чухъ да разправятъ и за стари калдаръмени друмове, за единъ отъ Пловдивъ и за другъ отъ Пазарджикъ прѣзъ Пещера на югъ за Македония. На пѫтя за Брацигово подъ склоноветѣ на Тъмбра близо до едноименна рѣка се намира едно пусто мѣсто Прéвренъ, гдѣто още прѣди 150 години ставалъ, казватъ, пазарь за аби, който по-късно билъ прѣнесенъ въ Пазарджикъ; тамошнитѣ жители се прѣселили, казватъ, въ Пещера и Брацигово. На близо се на-

---

една третина мюсулманска, и съ „μέτοιχοι ἱκανοὶ ἀπὸ Βοσχοπόλεως.“ Констaнтинъ стр. 43.

[38] Подъ градището има два извора, на западната страна Чепински врисъ (βρύσις) и Капу де шопъ (румънско име).

мира мѣстото Стари кѫщи съ основи отъ черква и дири отъ кѫщи, при които Пещерскитѣ Турци прѣзъ лѣтото пазѭтъ ледъ въ зимници. Любопитно за мене бѣше прѣданието, че Пещера, сѫщо като Панагюрище, първоначално била разпилѣна по колиби, които се намирали по околнитѣ върхове на шесть мѣста, гдѣто и до сега се показвать дири отъ оброчища (казвать деветь), и че тепърва по-късно се събрали на едно мѣсто на ливадитѣ подъ крѣпостьта. На югъ отъ града се издига отъ планинитѣ високъ гористъ връхъ, раздѣленъ горѣ на темето на двѣ отъ една малка сѣдловина (къмъ 175° отъ Пещерското градище), който се нарича Пе́ринъ или Пи̇ринъ; отъ горѣ му се намира градище, нѣкаква си дълбока тъмна пещера (казвать въ самата крѣпость), и изворитѣ на малкия потокъ Лукѝвица, който се влива въ Пещерска рѣка подъ града[39]. На южния край на града, при входа въ клисурата, неотколѣ били изкопани на края на гората при десния брѣгъ стари гробове; при всѣки скелетъ лежалъ, казватъ, бакъренъ сръпъ, безъ съмнѣние нѣкакво много старо бронзово орѫжие. Нѣколко пусти градища лежѫтъ на сѣверъ, при брѣга на Пещерска рѣка градището Пика при селото наречено Бя́га и нѣкакви си голѣми развалини съ добрѣ запазени, казватъ, каменни стѣни на тъй наречената Панара поляна, между селата Радулово, прѣзъ което минава шосето отъ Пещера за Пазарджикъ, и Дебърщица, на едно стръмно мѣсто надъ Бѣла рѣка, около единъ часъ отъ края на полето. За посѣщението на всички тѣзи мѣстности, за които ми разправяхѫ Пещерци, учители и граждани, когато разглеждахме отъ тукашното градище околностьта, трѣбвахѫ най-малко още три дни, а пъкъ врѣмето ми бѣше отъ напрѣдъ измѣрено.

Въ самия градъ нѣма нищо старинно. Рѫкописитѣ, които до неотколѣ се пазили въ полуподземната черква св. Петка, сѫ прѣдадени на «областния музей» въ Пловдивъ[40]. Пещера не е пострадала прѣзъ възстанието и боеветѣ прѣзъ послѣднитѣ години, тъй като тукъ християнитѣ добрѣ се спогаждали съ Туцитѣ. Попъ Константинъ споменува три мѣстни индустрии, желѣзарство[41], бички-

39 Това е Перунова гора, която Захариевъ споменува на 63 стр. заедно съ едно градище. Името Пи̇ринъ чухъ отъ устата на мнозина мѣстни жители, но за Перунова гора никой нищо незнаеше. Прѣди години нѣкой американски мисионеръ влѣзълъ, казватъ въ тази пещера, но скоро му изгаснѫла свѣщьта; може би че това е дупка на нѣкое старо рудище.

40 Съжалявамъ, че никога нѣмахъ случай да останѫ по-дълго врѣме въ Пловдивъ да разгледамъ подробно тѣзи стари книги и да намѣрѭ може би нѣкои стари записи въ тѣхъ.

41 Σιδηρομεταλλεῖα ἤτοι σαμακόβια, Константинъ стр. 44.

джилъкъ и особенно табаклъкъ, съ боядисвание на кожи. Това послѣдното и до днесь съществува. Отъ десеть години насамъ тукъ се отглеждатъ и гюлове. Когато азъ пѫтувахъ транзитътъ за Македония бѣше съвършенно незначителенъ и се ограничаваше само съ прѣвозъ на памукъ, при всичко че нѣмаше митница между Турция и Румелия.

Изработванието на желѣзо е вече пропаднѫло, но за него още свидѣтелствуватъ забѣлѣжителни остатъци. На южния край на града ми показахѫ черни купища желѣзна сгория, по 3—4 метра високи, както и вади за карание колелетата на старитѣ самокови; на сѣверната страна се показва една мѣстность Изгоре́ло самоко́во съ остатъци отъ вигни. Самата руда, магнетитовъ пѣсъкъ, сѫ промивали при селото Ликàчево на сѣверъ отъ Пещера[42]. Работението прѣстанѫло около 1850 год. Споредъ българския географъ Захариева въ Пещера е имало първоначално седемь самокова; тѣ били въ рѫцѣтѣ на нѣколко български семейства, които ги притежавали по наслѣдство възъ основа на единъ ферманъ на султана Сюлеймана, като давали на държавата петата часть отъ изработеното желѣзо. Къмъ края работили само потомцитѣ на богатия Зафиръ чорбаджи въ единъ самоковъ съ три видни, но защото, казватъ, рудата на близо се довършвала, продали самокова на нѣкои Турци, които го обърнѫли въ проста воденица. Захариевъ добавя, че въ околностьта освѣнъ желѣзо се добивало и бакъръ; тукъ ми разправяхѫ за едно мѣсто, отдалечено, казватъ, единъ часъ отъ тукъ на югъ, което се нарича Бакърджийски дупки, въ които се намирало и сачикабрусъ.

Тукъ се намираме въ землището на една отъ най старитѣ рударски покрайнини на Европа, въ страната на Беситѣ, които се прочули въ римско врѣме съ добиванието на метали, и то не само съ промивание на пѣсъкъ, но и чрѣзъ подземни прокопи, които споредъ тѣхъ се наричали въ римската войска «cuniculi more

---

42 Тъй се изговаря тукъ това име; инакъ се слуша Аликочово, все отъ тур. Али-ходжа-кьои. У Boué и Viquesnel, които не сѫ дохождали въ Пещера, тѣзи руди не се споменуватъ; само у първия отъ тѣхъ има едно извѣстие по слухъ: „il existe des mines de fer sur la route de Nevrocop à Despot-Jailak et à Philippopoli“. (Esquisse géologique de la Turquie, Paris 1840 p. 160). Първо научно описание на тѣзи желѣзни пластове обнародва нашиятъ съотечественникъ, инженеръ А. Пелцъ, Ueber das Rhodope-Rand-gebirge südlich und südöstlich von Tatar-Pazardjik, Jharbuch der geolog. Reichsanstalt 1879 стр. 72. Споредъ него Пещерското желѣзо е сѫщото, както и Самоковското и се намира въ раздробени на пѣсъкъ сипеи, особенно въ малкитѣ потоци между Радулово и Аликочово; по-нататъкъ на западъ се срѣща сѫщо и при селото Елидере́ и около Бѣльово.

Bessorum». Неможеме да пропустнимъ този случай, за да не дадемъ нѣкои по-обширни свѣдения за минжлото на рударската индустрия въ тѣзи покрайнини. Тя ни е позната повечето само отъ остатъци, тъй като освѣнъ на двѣ мѣста на всждѣ е пропаднжла, до нѣкждѣ въ нашето столѣтие поради конкуренцията на чуждитѣ метали, отъ часть още много отколѣ [43].

Самата рударска българска терминология има въ себе си слѣди отъ голѣма старость, като съдържа елементи отъ четире езика. Отъ старото латинско scauria, scoria произлиза думата сгория, згория, въ Кратово жгу́ра (и новогръц. σκουριά). Отъ послѣднитѣ срѣдновѣковни столѣтия сж нѣмскитѣ думи, прѣнесени отъ Саксонцитѣ, които въ 14. и 15. столѣтие копали руди въ Босна, Сърбия и България, като били повикани безъ съмнѣние отъ Унгария и Седмиградско. Въ България тѣхни селища се споменуватъ въ писменитѣ паметници само въ Чипоровци при Берковица (стр. 285), но тѣхнитѣ дири се простиратъ много по-далече. Въ Чипоровци, Самоковъ и въ Рила сгорията и до сега се нарича шлакнò (отъ нѣм. Schlacke), въ Кратово рударитѣ се наричатъ утмани (Hüttenmann), а едно село въ планинитѣ при Кратово се нарича и до днесь Сàсе. Третиятъ елементъ въ тази номенклатура е славянскиятъ: руда, рудѝще мѣстото, гдѣто се изкопва рудата, ру́па или ду́пка [44] яма или подземенъ прокопъ, дворѝще (въ Божица) коритото, въ което се прѣсипва пѣсъкътъ съ златнитѣ или желѣзни зрънца (сжщо у́лей или кòруба, както въ воденица), вадà (улеятъ, прѣзъ който тече водата на колелетата или ямата за разтапяние на сипкавия камъкъ въ пѣсъкъ), вѝгня или вѝдня пещь [45], расвачъ (тур кюлче) сурова топка разтопенъ металъ [46], самоковъ (наковалня съ колелета, карани съ вода), валмò чукътъ въ самокова, т. е. масивенъ желѣзенъ кржгъ, който въ видъ на хомотъ е натъкнжтъ на дебела дървена ось, която се върти отъ обикновенно воденичарско колело [47]. Най-послѣ отъ тур-

[43] За подробности посочвамъ своята статия Archaeologische Fragmente aus Bulgarien, II Alte Bergwerke, Arch. epigr. Mitth. X (1886) 75—85.

[44] Старосръбски сжщо тъй рупникъ рударь; въ Черна Гора „рупа“ е сжщото, което въ Краньско е „долина“ въ Крашка формация. Срв. старослав. доупль, доупьнъ cavus, доупина cavitas, доупъка.

[45] Чува се повечето въ мн. ч. вигнитѣ, виднитѣ. Срв. словинското vigenj самоковъ, срб. виганЪ наковалня, ковачко огнище (тукъ принадлежи и чешкото výheň коминъ въ ковачко огнище).

[46] Може би отъ първоначалното раз-совачъ; за втората часть срв. стслав. сонжти или совати, срб. сунути—лѣьж, усовъ—лавина.

[47] Отъ стслав. валити, валяти volvere, чеш. váleti, бълг. валявица. Срв Валовица, бълг. име на града Демиръ-хисаръ при Сѣръ.

ски произходъ сѫ мада̀нъ, маданѝще, пещь за второ прѣтапяние на рудата или изобщо рударско мѣсто.

Най-лесниятъ начинъ за добивание руда е навѣрно и найстаръ, т. е. промиванието на златнитѣ зърна отъ рѣчния пѣсъкъ; въ Родопскитѣ планини той е цъвтѣлъ още въ римско врѣме. Беситѣ се споменуватъ като събиратели на злато въ одата на Паулина отъ Нола, който възпѣва мисионерската дѣятелность на епископа Никита отъ Ремесияна (около 400 г.)[48]. Царската «constitutio» отъ 370 г. взема мѣрки противъ тракийскитѣ прѣселници aurilegúli, които отъ отечеството си отивали въ Илирия и Македония, и заповѣдва, щото и отъ двѣтѣ тѣзи земи да бѫдѫтъ изпращани по домоветѣ имъ[49]. Въ врѣме на готското нахлувание на 376 г. Родопскитѣ златокопачи, притискани съ тежки повинности и данъци, показвали на Готитѣ пѫтя къмъ мѣстата, гдѣто населението се криело заедно съ своя имотъ и съ запасъ отъ жито[50]. Златарството въ Родопитѣ никога не е изчезвало. Жителитѣ на Неврокопска кааза при срѣдна Места, особенно на нейнитѣ скалисти и гористи части, въ беднитѣ села наричани Скреба́тно, Ба́лдево и други, и до днесь има златари или миячи. Дори до голѣмитѣ политикоекономически и политически прѣврати, причинени отъ послѣдната руско-турска война, тѣ работили своя занаятъ почти по цѣла България, Румелия и Македония. Всѣко лѣто посѣщавали притоцитѣ на Арда въ Родопитѣ, Котленскиятъ Балканъ, течението на Тополница като почвали отъ Златишко поле надолу, потока Палагария въ Витоша, рѣкичкитѣ около Брѣзникъ, Дупница, Кюстендилъ и т. н. Въ старитѣ турски врѣмена прѣди реформитѣ се ползували отъ извѣстни привилегии, главно отъ частично освобождавание отъ данъкъ срѣщу прѣдавание извѣстно тегло златенъ прахъ. Разбира се че тѣхната работа е била трудна и уморителна, повтаряното нѣколко пѫти прѣсипвание и промивание на рѣчния пѣсъкъ давало годишно само 80 до 120 лева чисто злато. Българското правителство отначало запрѣщаваше плавението на злато до като се освѣтли колко е незначителенъ неговия резултатъ. Сега тази много стара ин-

---

48 „Bessus . . . quod humi manuque ante quaerebat, modo mente coelo colligit aurum“.—„Callidos auri legulos in aurum vertis, et Bessos imitaris ipse, e quibus vivum, fodiente verbo, eruis aurum“. S. Paulini Nolensis de Nicetae reditu in Daciam. — Златото, добивано „fluminum rementis“ сѫщо „in Hebro Thraciae,“ споменува Plinius nat. hist. 33 § 66.

49 Cod. Theodos. X, 19,7.

50 Ammianus Marcellinus 31, 6,6.

дустрия изчезва, тъй като вскждѣ се намира по-лесенъ и по-добъръ поминъкъ [51].

Най-близо до промиванието на златото е плавението на желѣзнитѣ магнетитови зърна отъ рѣчния пѣсъкъ. Областьта на тази примитивна, много проста и навѣрно сжщо тъй много стара индустрия е била нѣкога много голѣма на Балканския полуостровъ; простирала се е отъ изворитѣ на Вардаръ дори до брѣговетѣ на Черно море. Развитието на тази индустрия подробно е описано отъ познавачи, каквито сж Boué и Hochstetter, които сж ѭ видѣли въ Самоковъ, гдѣто горѣ-долу още сжществува. Плиний въ научното описание на различнитѣ начини на рударство въ негово врѣме не споменува за промиванието на желѣзо отъ рѣкитѣ; при все това азъ не се съмнявамъ, че желѣзото, което се споменува въ едно географическо съчинение отъ 4. столѣтие между издѣлията на Македония, се е добивало по сжщия простъ начинъ, по който и до сега се добива по сжщитѣ мѣста [52]. Сжщо и желѣзнитѣ рудници при Терлешъ въ планинитѣ между Сѣръ и Неврокопъ, отъ които мънастирятъ Лавра на Атонъ прѣзъ 1347 г. е ималъ извѣстни приходи, навѣрно не сж били по-усъвършенствувани отъ работилницитѣ за изкарвание желѣзо, които и до днесь работжтъ въ сжщата покрайнина [53].

Мѣстата, гдѣто тази примитивна желѣзарска индустрия се развивала, се дѣлжтъ на четире голѣми групи. Първата се намира на горни Вардаръ, въ покрайнината Порѣчъ при рѣката Треска, въ Крайшница между градоветѣ Гостиваръ и Калканделенъ и въ Слатина недалече отъ града Кичево [54]. Може би съ тази индустрия да има свръзка и името на крѣпостьта, сега село Желѣзница (въ 14. столѣтие Желѣзнецъ, тур. Демиръ-хисаръ) на югъ отъ Кичево. Струва ни се, че тамъ вече днесь се неработи.

Втората група обхваща планинската покрайнина между горна

---

[51] Освѣнъ Неврокопци съ промивание на злато се занимавали и Македонци отъ Кратовско и други Българи. Срв. мѣстнитѣ имена: село Златари при Рѣсенъ въ Охридско, колиби Златаритѣ при Габрово, село Златарь при Прѣславъ, село Златарица при Търново и т. н.

[52] (Macedonia) eicit ferrum, plumbum. Totius orbis descriptio (написано около 350 г.), Geogr. graeci minores II, 523,51.

[53] Доходъ ἀπὸ τῶν σιδηροκαυσίων τοῦ Τριλισίου (сега Терлешъ, Терлнчъ), грамотата на мън. Лавра отъ 1347 г., Флорински, Аѳонскіе акты и фотографическіе снимки Севастьянова, Петербургъ 1880 стр. 99 и 100.

[54] Тѣзи три мѣстности ми изброи единъ старъ работникъ въ Божица, който работилъ тамъ на млади години. Вече Boué, La Turquie d'Europe 1,378 чулъ, че ужъ въ Шаръ двѣ lieues отъ Калкенделенъ имало „d'anciennes mines", подобни на тѣзи въ Халкидика.

Струма, Българска Морава и Нишава. Центъръ е селото Божица, което ще посѣтимъ по-късно, на българско землище при самата граница. На сръбска страна имало повече подобни рудници, около блатливото Власинско езеро и при рѣката Масурица въ Вранско. Границитѣ на тѣзи рудища се простиратъ дори до Трънско, къмъ западния край на Знеполско поле, гдѣто слѣди отъ тѣхъ се виждатъ при селата Стрезимировци и Грознатовци, при които до старото «черковище» се намиратъ и римски монети. Въ тѣзи желѣзни планини се намирала може би и крѣпостьта Ferraria, която царь Юстиниянъ накаралъ да укрѣпжтъ въ землището на града Ремесияна (днесь Бѣла Паланка между Нишъ и Пиротъ), което очевидно е обхващало голѣма часть отъ планинската покрайнина между градоветѣ Несусъ (Naissus), Сердика и Павталия [55]. Турския географъ Хаджи Калфа въ 17. столѣтие съ похвала споменува «прочутитѣ Власински желѣзни рудници, отъ които излизатъ безподобни оржжия и сѣкири». Експлоатацията на рудищата въ Божица прѣстанжла около 1855 г., въ останжлитѣ мѣста и по-напрѣдъ.

Третата и най-голѣма група обхваща цѣлитѣ Рилски, Перински и Родопски планини, крайбрѣжнитѣ области на Струма, Места, горна Марица и изворитѣ на Искъръ. На двѣ мѣста, въ Самоковъ и около Мелникъ още се работи, разбира се вече слабо. Тази група се присъединява къмъ много старитѣ желѣзни и сребърни рудници на Халкидика, къмъ тъй нареченитѣ Сидерокапсия или Мадемохория, които още въ 16. столѣтие били въ разгара на работата, както се вижда отъ описанието на французския пжтувачъ Петъръ Белонъ. Отъ тукъ на изтокъ най-близо до морето се намирали желѣзнитѣ рудници на планината Пангайя срѣщу острова Тасосъ. Още на 1697 г. се споменуватъ голѣмитѣ работилници за лѣение на куршуми, които Турцитѣ имали въ селото наречено Правища близо до старитѣ Филипи; [56] едно малко селище на близо и до днесь се нарича съ българското име Самоковъ. По-нататъкъ на сѣверъ се плави желѣзенъ пѣсъкъ и се кове желѣзна руда по многобройнитѣ рѣки около градеца Демиръ-хисаръ (тур. «желѣзна крѣпость», Σιδηρόκαστρον на Византийцитѣ), който Българитѣ наричатъВаловища, и около стариния градъ Мелникъ; въ селата Крушово, Кърчево, Кали-

[55] Procopius de aedificiis ed. Bonn. p. 284,33. Въ изданията стои Φερραρία. Въ по-късния латински езикъ ferraria има значение на желѣзни рудници изобщо.

[56] Hammer, Gesch. des osm Reiches 3², 894. Десеть села сж работили въ рупитѣ, вигнитѣ и лѣярницитѣ и занасяли готови куршуми въ пристанището въ Кавала.

манци и други се работи, до колкото чухъ отъ мѣстни жители, и до день днешенъ. Цѣлъ поясъ желѣзарници обгръщалъ Рилскитѣ планини. Куповетѣ сгория при село Рила на западната страна на планинитѣ и при Баня и Мацакýрево на сѣверната получаватъ особенъ интересъ отъ съсѣдството съ развалини, антични надписи и срѣдовѣковни градища; по-подробно описание ще подадемъ когато му дойде мѣстото. Районътъ на рудищата на града Самоковъ, който отъ всички тѣзи желѣзарски градове най-много се прочулъ, първоначално се простиралъ много далече на сѣверъ, дори до хълбоцитѣ на Витоша; послѣднитѣ желѣзни сгории се забѣлѣзватъ чакъ при Владая и Горубляне въ най-близка околность на главния български градъ. Въ Родопитѣ Пещерскитѣ рудници не сѫ осамотени. Желѣзнитѣ сгории свидѣтелствуватъ, че е имало и други желѣзарници въ планинската вѫтрѣшность, въ планинитѣ между Батакъ и Неврокопъ, на височината наречена Бегликъ (Бейликъ-яйла̀) на сѣверъ отъ прохода Ташъ-боазъ [57], при Доспадскитѣ ханища и на 2—3 мѣста въ тѣхната околность и най-послѣ въ съсѣдство на самия градъ Неврокопъ.

Четвъртата желѣзарска покрайнина се намирала при самото Черно море. Нейнъ центъръ било селото Малки Самоковъ, сега въ турско землище между Инияда и Кръкклисé, при малкитѣ потоци, които отъ Странджа се вливатъ въ Черно море. Експлоатацията на тамошнитѣ рудници прѣстанѫла тепърва въ нашето столѣтие.

Къмъ тѣзи желѣзарници, които получвали своя материялъ отъ пробиранието на разложения магнетитовъ пѣсъкъ, се присъединяватъ желѣзнитѣ рудници, въ които металътъ (хематитъ) се добивалъ съ суха рѫчна работа въ рупитѣ. Тѣ образуватъ петата областъ желѣзарници край сѣверния склонъ на Стара Планина. На западъ най-напрѣдъ се показватъ дири отъ желѣзни работилници още въ Сърбия въ долината на Црна Река, притокъ на Тимокъ. Слѣдъ това се явяватъ до оловенитѣ и сребърни рудници въ Чипоровци и при съсѣдното село Желѣзна, като прѣскачатъ отъ тукъ и на южната страна на Балкана, гдѣто желѣзни сгории се срѣщатъ при селото Сѣнокосъ въ покрайнината Висока, въ Царибродска околия. По-нататъкъ на изтокъ работѣло се е желѣзо въ Етрополе (работилницитѣ изчезнѫли тепърва въ нашето столѣтие) и при изво-

[57] За тѣхъ ми разправяхѫ въ Пещера. „Minerais de fer au plateau de Beïlik" споменува сѫщо Viquesnel, Voyage dans la Turquie d'Europe, Paris 1868, 2,365.

ритѣ на рѣката Черни Осъмъ при Троянъ[58]. Въ най-ново врѣме сж намѣрени слѣди отъ стари желѣзарници (хематитови) дори при Ямболъ и Бургазъ при Черно море.

Старото рударство въ Родопитѣ не се ограничавало само съ добивание желѣзо и злато отъ пѣсъка на планинскитѣ потоци. Не липсватъ тамъ и слѣди отъ рупи. За «бакъренитѣ дупки» при Пещера вече споменжхме. При помашкото село Лжкàвица въ Рупчоска околия (на югъ отъ Бачковския мънастирь) на 1884 г., още въ врѣмето на Източна Румелия, се поднови отъ една компания работата въ старитѣ сребърни и оловени долове, съ дълбоки подземни галерии[59]. На Доспадската височина се намиратъ остатъци отъ сребърни и златни рудници при потока Гюмюшъ-дерé (тур. «сребъренъ потокъ»), въ съсѣдство на една стара крѣпость, до самата румелийска граница. Единъ мѣстенъ житель отъ долината на Арда разправяше ми за стари рупи съ дървени подпори при селото Вълчево въ Ахъръ-Челебийската покрайнина; у Viquesnel е отбѣлѣзана не далече отъ тукъ на югъ при градеца Даридерѐ планината Мàденъ, чието име турски значи рудище. Къмъ тѣзи Родопски рудища се присъединяватъ златнитѣ и сребърни пластове на планината Пангайя при морското крайбрѣжие и желѣзнитѣ и златни рудници на островъ Тасосъ, познати отъ старата история.

Металургията и до сега е главно занятие на извѣстни тукашни покрайнини. Сѣвернитѣ съсѣди на Неврокопскитѣ златари, жителитѣ на покрайнината Разлогъ при изворитѣ на Места и до сега правжтъ примитивни пръстени, кръстчета, обици и други дреболии, главно за богомолцитѣ, които дохаждатъ въ Рилския мънастирь. Подобни нѣща отъ бронзъ, бакъръ и желѣзо лѣжтъ и ковжтъ и жителитѣ на Бѣльово при горна Марица[60].

Слѣдъ тази екскурзия изъ историята на старото Родопско рударство нека се вървемъ къмъ описанието на нашия пжть.

---

58 За тѣзи руди на Стара Планина срв. статиитѣ на Златарски въ Пер. Спис. 1882—84 кн. 2, 4, 6, и 10. — Въ околиитѣ Тетевенска и Троянска биѭтъ въ очи двѣ села, наречени Желѣзна. — Чипоровци било населено още вь Римско врѣме. Въ 17. столѣтие при черквата се намѣрилъ барелиевъ на Дияна съ латински надписъ (Acta Bulg. eccl. 91).

59 На руската карта е отбѣлѣзано на югъ отъ Лжкавица селището (очевидно само колиби) Сребро, което се не споменува въ румелийскитѣ официялни списъци на Рупчоскитѣ села.

60 Нѣколко образци отъ тази Разлошка индустрия донесохъ на г. В. Напръстекъ за неговия индустрияленъ музей въ Прага и на покойния проф. Айтелбергеръ за k. k. Museum für Kunst und Industrie въ Виена. — Попъ Константинъ на стр. 42 пише, че въ Голѣмо Бѣльово правжтъ κλεῖδας τεχνικὰς ἐξ ὀρειχάλκου, δηλαδὴ προύντζου καὶ ἐκ σιδήρου.

На 7. Августъ побързахъ за Батакъ, отдалеченъ 3 ч. отъ Пещера. Съпровождаше ме началникътъ на околийската жандармерия г. Шишмановъ, който тъкмо заминаваше за границата да инспектира стражата. Още бѣ полудрѣзгаво когато излѣзохме отъ улицитѣ на заспалия градъ и свърнѫхме на югозападния му край въ една лѫкатушна и тѣсна рѣчна долина. На това мѣсто се намира изворътъ Лѣковита вода, въ който пѫтницитѣ отъ суевѣрие хвърлятъ бакърени пари и парцали. Слѣдъ половинъ часъ съгледахме отъ лѣвата си страна задъ рѣката отворитѣ на онѣзи три пещери, отъ които Пещера носи своето име; и по-късно съглеждахме често подобни по-малки пещери високо горѣ по скалитѣ. Пѫтятъ води постоянно прѣзъ тѣсната долина на Баташка или Пещерска рѣка къмъ ЮЮЗ, по сѣнчестото дъно между вѣковни гори. Край него нѣма никакви села нито осамотени връчми, които по тукашнитѣ пѫтища никога не липсватъ, само тукъ-тамъ се срѣщатъ осамотени бичкии, въ които обаче нѣмаше жива душа. Безлюдието на покрайнината и великолѣпната природа правѭтъ дълбоко впечатление. Неизлизаме нито на минута отъ влажната сѣнка на самораслата, дива гора. Моятъ другарь, мѫжь съ весело сърдце, пѣеше народни пѣсни, български и на различни източни езици, но ехото на неговия гласъ бѣше единственниятъ човѣшки елементъ въ тихата покрайнина. Самата гора, колкото повече влизахме въ вѫтрѣшностьта на планината, измѣняше полека-лека своя характеръ. Най-напрѣдъ се върви между дѫбове, послѣ между габри, по-подирѣ подъ разкошни буки, но между тѣхъ скоро се показахѫ яснозеленитѣ иглолистни клонье на Родопскитѣ борики съ нѣколко черни бора, а най-накрая борътъ взе връхъ надъ останѫлитѣ дървеса. Край тѣсната пѫтека, достѫпна само за конникъ и мулета растѣхѫ гѫсти лѣски и широка папрать, наръсена съ изобилна роса, чиито капки трептѣхѫ по листата, както подиръ силенъ дъждъ. Рѣката постоянно се обаждаше край насъ съ еднообразния шумъ на малкитѣ водоскоци, които скачахѫ прѣзъ сиви балвани и скалисти стъпала. Отъ дълбочинитѣ на гората едва се обадихѫ нѣколко птичи гласа. Самиятъ пѫть на мѣста се обръщаше въ видъ на примитивни каменни стълби, които стѣснени лѫкатушехѫ между високия храсталакъ. На опасни мѣста той бѣше подзиданъ съ греди. Всичкитѣ мостове бѣхѫ пълни съ дупки, почти на падание. Веднѫжъ съ импровизиранъ джамбазлъкъ минѫхме по гладка скалиста почва подъ горскитѣ великани, които се събаряхѫ тъкмо прѣзъ пѫтя. Нарѣдко само при нѣкой завой се отваряше въ гористата сѣнка нѣкоя малка

полянка, украсена по крайщата съ високи жълтоцвѣтни лѣпени. Хора срѣщахме много малко. Тѣ бѣхѫ влашки пастири, диви мѫжье и жени въ черни и червени груби дрехи, които отивахѫ въ Пещера да накупѭтъ соль и други потрѣби, и мълчаливи Батачани, мѫжье и момчета, които карахѫ мулета натоварени съ дълги дъски. Отъ всѣка страна на семера на мулето сѫ привързани нѣколко дъски, греди или лѣтви, чиито долни краища се влачѫтъ далече слѣдъ животното по земята; отъ диритѣ на това примитивно влачение пѫтятъ често бива съвършенно набразденъ.

Слѣдъ два часа язденье почнѫхме най-послѣ отъ ранната прохлада на сѣнчестата длъбина да възлизаме на десно по единъ стръменъ присоенъ склонъ. Огледътъ се отваряше. Пространни папратища прошарвахѫ по склоноветѣ буковитѣ гори, между които стърчехѫ тукъ-тамѣ единични иглолистни дървета, а край пѫтя между камънака цъвтѣхѫ бѣли и сини звънчета. На лѣво отъ провалата още се чуеше шумътъ на рѣката а по горното ѝ течение тукъ-тамъ надничахѫ отъ гората бичкиитѣ на Батачани, направени отъ вѣковни пънове. Слѣдъ 20 минути излѣзохме на едно малко безгористо платò съ жълти дозрѣващи класове Намираме се около 1100 метра надъ морето, около 700 метра надъ Пещера. Вредъ на около хоризонтътъ е заграденъ съ огромни гори. Изгледътъ на югъ, въ вѫтрѣшностьта на Родопитѣ, бѣше закритъ съ мъгли; сиви облаци бързо прѣхвъркахѫ тамъ низко надъ земята, като се допирахѫ до самитѣ върхове на навѫсенитѣ борики. За това пъкъ се отваряше ясенъ изгледъ отзадъ на сѣвероизтокъ. Между гориститѣ хълбоци на долината, прѣзъ която минѫхме, се виждахѫ като прѣзъ нѣкоя планинска равна улица познатитѣ сини очъртания на Стара Планина и Богданъ съ бѣлата кула надъ Крастово.

Четвърть часъ на западъ, на сѫщото платò малко по-низко лежеше пространно село съ дървени сиви стрѣхи. Това е Батакъ. Кѫщитѣ сѫ съвършено нови, просто сглобени отъ нови дъски или цѣли необѣлени пънове. Между тѣхъ се чернѣѭтъ пространни развалини и пепелища. По вратитѣ стоехѫ повечето жени. отъ колкото мѫжье, всички убити духомъ и тѫжни; нито ни изглеждахѫ съ любопитство, нито ни поздравяхѫ. Женската носия се състои отъ забунче и сукманъ отъ синя аба, съ широкъ червенъ поясъ и цвѣтни кърпи на главата. Лицата сѫ планински, груби, съ остри чърти, но понѣкога се срѣщатъ и красиви.

Спрѣхме се при единъ малъкъ ханъ, който се държи отъ кръчмари Власи отъ Пещера. Около насъ се събрахѫ нѣколко ту-

кашни ученици отъ Пловдивската гимназия, учительтъ Македонецъ и други тукашни граждани. Отидохме най-напрѣдъ да видимъ сцената на ужаситѣ прѣзъ мѣсецъ Май 1876 г., черквата и училището.

Ще припомнѭ най-напрѣдъ съ нѣколко думи, какво се е тукъ случило. Когато избухнѫло Срѣдногорското възстание, отъ меджлиса въ Татаръ-Пазарджикъ на бързо били повикани Помацитѣ отъ планинитѣ на помощь срѣщу възстанѫлитѣ «гяури». Ахмедъ ага Барутунлията съ Доспадскитѣ мохамедани и Мохамедъ ага отъ Дорково съ Чепинскитѣ Помаци тръгнѫли на долу въ полето. Пѫтятъ имъ билъ край Батакъ, дърварски градецъ, който споредъ Захариева тогава ималъ 400 кѫщи и 1500 мѫжско население, което плащало «аскери беделие», воененъ данъкъ (слѣдователно всичко около 4000 души). Батачани отколѣ не се погаждали съ Помацитѣ. При извѣстието, че се приближаватъ въорѫжени мюсулмански тълпи, на бързо се оградили съ барикада отъ коли и дъски. Когато пристигнѫли агитѣ, почнѫлъ се бой. Два дни наредъ Батачани юначно се защищавали, при всичко че тѣхнитѣ стари пушки немогли да се сравняватъ съ централнитѣ пушки на мюсулманитѣ. Най-послѣ почнѫли се прѣговоритѣ. Ахмедъ ага искалъ слаганието на орѫжията. Батачани отказвали, като съобщили, че нѣма да ги дадѫтъ другиму освѣнъ на редовната войска или на султански чиновници. Тогава Ахмедъ се заклелъ, че никому нищо нѣма да стане. Между самитѣ Батачани се породило несъгласие: една часть се прѣдала заедно съ орѫжието, но друга невѣрвала на Ахмеда и продлъжавала стрѣлбата. Между това избухнѫлъ пожарь, подклажданъ отъ мюсулманитѣ. Башибозуцитѣ нахлули въ селото и безъ милость убивали мѫжье и жени, старци и дѣца до послѣдното пеленаче. Най-ужаснитѣ сцени станѫли въ онѣзи двѣ главни сгради. Батакъ слѣдъ това останѫлъ три мѣсеца пустъ — огромно пепелище съ хиляди незаровени трупове. Какъ е изглеждалъ той тогава, четемъ въ рапорта на английския комисарь Баринга (билъ е тукъ на 31. Юли 1876 г.), въ извѣстието на американския генераленъ консулъ Schuyler и въ допискитѣ на кореспондента на «Daily News» Mac Gahana. Селото било почти непристѫпно отъ миризмата на гниещитѣ трупове. Тепърва слѣдъ дохожданието на чужди комисии остатъцитѣ отъ населението почнѫли да се връщатъ отъ околнитѣ гори да се опитатъ да издигнѫтъ нови колиби между пепелищата на своитѣ жилища и между коститѣ на нещастнитѣ роднини и съсѣди. Тѣ сѫ били, както ми ги описваше единъ отъ прѣводачитѣ на онѣзи комисии, Пловдивскиятъ префектъ г. Димитровъ, хора като че съвършен-

но побъркани и наполу онѣмѣли отъ нещастието. Колко жертви е погълнжла Баташката катастрофа, не е сигурно извѣстно. Барингъ смѣталъ селището съ 6500 жители; отъ тѣхъ, каже, 5000 сж избити и 1500 се учували. Schuyler казва, че Батакъ ималъ ужъ около 900 кжщи и 8000 жители; отъ тѣхъ останжли 2000, слѣдователно около 6000 загинжли. Турскитѣ извѣстия прѣсмѣтали едни 2500, други до 1700 избити. Числото обаче е индиферентно; нека жертвитѣ да сж били хилядо повече или по-малко, съ това обаче ужасътъ на Баташкото кланье нѣма да се увеличи, нито намали. Споредъ Баринга това е най-гнусното прѣстжпление въ нашето столѣтие [61].

Черквата св. Недѣля е старинна низка каменна сграда, около 30 метра длъга, дълбоко заровена въ земята, тъй че отъ вънъ се издига надъ земната повръхнина едвамъ единъ и половина човѣшки ръста; вжтрѣ се слиза по нѣколко стъпала. Вжтрѣшностьта, раздѣлена на три отдѣла, е масивно сводообразна и стрѣхата, отъ която се подава едно малко кубе, е покрита съ голѣми аспидни плочи. Около черквата се намира четверожгъленъ дворъ, заграденъ съ висока стѣна отъ греди и камъне. Надъ южнитѣ черковни вратца единъ български, съ безформени чърти издълбанъ надписъ, обажда, че черквата е градена на 1813 г. Прѣданието гласи, че градението се свършило тайно за единъ мѣсецъ, безъ позволителенъ ферманъ; на Турцитѣ било казано, че се гради само попска кжща.

Влизаме вжтрѣ. Отъ полутъмнитѣ помѣщения ни посрѣща чудна миризь. Вжтрѣшностьта е оставена въ това положение, въ което се намирала слѣдъ прибиранието на човѣшкитѣ трупове. Прѣдъ олтаря на низки полици лежжтъ редове черепи. При нѣкои отъ тѣхъ има восчени свѣщи, при други цвѣтя. Нѣколко сж завити въ кърпи; роднинитѣ прѣдполагали, че сж намѣрили въ тѣхъ останкитѣ отъ своитѣ мили, и ги снабдили съ особна завивка. Нѣкои сж цѣли, други сж пробити съ коршумъ, но по-голѣмата часть иматъ отзади си бѣлѣгъ отъ тежъкъ ударъ съ ятаганъ или сабя; повечето сж черепи на жени и дѣца, които били изклани отъ ликуващитѣ мюсулмани като овце — хващали ги за коситѣ и съ бързъ ударъ отзадъ отсичали имъ главитѣ. Живописътъ по стѣнитѣ и тавана едва се познава: билъ унищоженъ отъ огена. Около

---

61 „Achmet Agha and his men belongs the distinction of having committed perhaps the most heinous crime that has stained the history of the present century, Nana Sahib alone, I should say, having rivalled their deeds.“ Report by Mr. Baring, Suppl. to the London Gazette, 19. Sept. 1876.

прозорцитѣ се забѣлѣзватъ дупки отъ куршумитѣ на пушки. По пода и по прозорцитѣ е пълно съ кости. Подътъ е билъ камененъ, но е изровенъ и ние ходимъ по влажна земя. Призрачни червени петна по стѣнитѣ достигатъ отъ земята дори до врата на възрастенъ човѣкъ. Това е съсирена кръвь; толкова високо сѫ лежали натрупанитѣ тѣла на избититѣ Батачани.

Малцина сѫ свидѣтелитѣ, които могѫтъ да разправятъ за послѣднитѣ часове на тѣзи нещастници. Безорѫжното население гѫсто е било сбито въ черквата, като се е надѣвало да намѣри тукъ сигурно прибѣжище. Мнозина още до като е траелъ пожара и стрѣлбата умрѣли отъ жажда, ужасъ и тѣснота. Когато башибозуцитѣ нахлули вѫтрѣ и когато се почнѫло кланьето, нѣкои още избѣгали отъ прозорцитѣ. Единъ отъ моитѣ съпровождачи, младо момче, билъ единъ отъ тѣзи малцина, които се измъкнѫли между главитѣ и плещитѣ на стенещето население и на врѣме избѣгали. Останѫлитѣ били избити. Когато щѣла да дойде европейска комисия, турското правителство заповѣдало да бѣлосатъ отъ вѫтрѣ черквата, по работата неуспѣла да се свърши. Комисаритѣ намѣрили вѫтрѣшностьта на черквата пълна съ полуизгорѣли трупове чакъ до половината на свода, която отъ туй изглеждала още по-низка и по-тъмна.

Излѣзохме отъ тази гробница пакъ на чистъ въздухъ въ двора. Той билъ подиръ кланьето до горѣ напълненъ съ изклани Батачани. Въ него Baring, Schuyler и Mac Gahan видѣли до четире стъпки високъ пластъ трупове, които отъ три мѣсеца гниели на слънце или се сушили. Турцитѣ въ послѣдната минута напразно се мѫчили да ги скриятъ, като натуряли отъ горѣ имъ дъски и каменнитѣ плочи отъ черковния подъ. Тепърва подиръ заминаванието на «Европейцитѣ» труповетѣ били или изгорени на сламенни огньове или закопани.

Прѣзъ улицата срѣщу черквата се чернѣятъ на южната страна развалинитѣ на училището. То е било двоетажна каменна сграда, свързана съ дебели греди. Въ него изгорѣли около 200 Батачани. Мнозина искали въ послѣдната минута да избѣгатъ вънъ въ полето, но били застрѣляни отъ мюсулманитѣ или изклани на дънера, който служилъ за мостъ прѣзъ рѣката. Комисията намѣрила рѣчището още пълно съ хорски трупове. Единъ отъ тѣзи, които при все това избѣгали отъ училището, е сегашниятъ общински кметъ Трандафилъ, който ни разправи на това мѣсто своята сѫдба съ прости думи. Стрѣляли и подиръ него, но той успѣлъ

да се скрие въ ръжьта. Слушалъ още писъка на хората, които били клани въ черквата, промъкнжлъ се въ горитѣ и 22 дни се луталъ изъ тѣхъ, като се плашилъ отъ всѣки най-малъкъ шумъ; отъ гладъ той толкова се побъркалъ, че тепърва слѣдъ дълга лѣкарска грижа повърнжли му се силитѣ и ума му.

На западната страна на св. Недѣля на единъ рътъ лежжтъ основитѣ на голѣма нова черква, която се сега гради съ подараци отъ цѣла България. Биеше ми въ очи лъскавиятъ розовъ камъкъ, който служеше за градиво. По-нататъкъ прѣдъ хана показва се низко дървено училище, съградено отъ Лади Странгфордова, която, безъ да се бои отъ каквото и да било, скоро слѣдъ онѣзи ужаси дошла тукъ, да помогне съ щедра поддръжка на останжлата часть отъ избитото население.

Споредъ прѣброяванието отъ 1885 г. подновениятъ Батакъ брои сега 382 кжщи, 404 семейства и 1815 жители[62]. Поради хладното планинско мѣстоположение (около 1032 м.) земедѣлието е слабо; става само малко овесъ, ръжь и ечемикъ. Главното занятие на населението е било, па и до сега е дъскарство; на вредъ се виждатъ бичкии, карани отъ вода, и складове отъ лъскави чамови дъски. За по-старата история на селото много малко се знае. Най-напрѣдъ Батакъ се споменува на 1671 г. въ похода на султана Мохамеда IV. отъ Одринъ за Доспадъ[63]. Отъ Кърджалиитѣ той е билъ изгоренъ и жителитѣ били принудени да живѣжтъ по горитѣ въ колиби. Попъ Константинъ на 1819 г. споменува Батакъ само като малко дъскарско село съ 100 кжщи; отъ това врѣме очевидно скоро растѣлъ.

Шесть часа на югъ отъ Батакъ при стражницата на Ташъбоазъ, на пжтя за Неврокопъ, Сѣръ и Солунъ се намира румелийската граница. За тази покрайнина могж да съобщж нѣкои подробности отъ разказитѣ на Батачани и Помаци. Тя прѣдставя планински пустини, въ които сега дохаждатъ само лѣтно врѣме пастири и дъскари. По-голѣмата часть отъ пограничното землище е изпълнено съ огромни, на мѣста съвършенно непроходими гори, въ които споредъ жителитѣ «и деня е тъмно». Тѣ сж борови гори, въ които Помацитѣ различаватъ двѣ дървета, бя̀ла бори̂ка (при Самоковъ чухъ белобо̀рка) и црна или црно̀кова бори̂ка; тази послѣдната въ Рила планина се нарича мура и е сжщата чер-

---

[62] Споредъ статистиката на 1893 г. 461 домакинства съ 2368 жители. П.

[63] Приложението къмъ Хамеровия прѣводъ на Хаджи Калфа 184.

ногорска оморйка, Pinus Peuce, съ тъмно стъбло и ясни листа, която расте само въ най-голѣма височина. Тѣсната конска пѫтека на мѣста е калдаръмена, отъ турско врѣме; другъ много по-старъ и по-широкъ калдаръмъ се намира по-нататъкъ въ горитѣ на изтокъ при градището, наречено Касъкско калѐ. Батачани разправятъ, че по планинитѣ се намирали остатъци отъ стари селища: камъне и оджаци отъ воденици и тепавици, както и стари черковища ужъ съ «латински» надписи. Къмъ тѣхъ принадлежѫтъ споменѫтитѣ по-горѣ дири отъ желѣзни рудища. Прѣдъ границата се минава още прѣзъ най-горното течение на Кричимска рѣка, тукъ наричана Крйва ря́ка, която най-напрѣдъ тече къмъ югоизтокъ и тепърва при селото Довленъ взима сѣверна посока; въ образувания по такъвъ начинъ жгълъ се издига великанътъ Карлъкъ. На водораздѣла, който образува границата, се намира върхътъ Джинѐвра съ остатъци отъ по-голѣмъ градъ, въ който, казватъ, се познавали и улицитѣ.

Задъ границата, 8 ч. отъ Батакъ, се простира вече въ областьта на рѣката Места Доспа́дско поле. За него прѣмного ми разправя особенно младиятъ Мустафа отъ Доспадъ, интелигентенъ, приблизително 20 годишенъ Помакъ, който посѣщаваше гимназията въ София. Споредъ него то е височина около 8 ч. длъга и 2—3 ч. широка, заградена съ гористи планини и населена отъ Помаци въ нѣколко села. Дъното е покрито най-вече съ ливади, край които се простиратъ само малко нивя съ овесъ и «йчменъ» (тъй му казватъ тука); тукъ-тамѣ расте сѫщо пшеница и ръжь, но главното земно произведение е ленътъ, който тукъ се обработва въ голѣмо множество. Рѣката Су́ра тече отъ СЗ къмъ ЮИ около главното село Доспа̀дъ и Доспа̀дскитѣ ха̀нища (споредъ австрийската карта 1198 м.) на пѫтя за Неврокопъ. При селото Ба̀ртина (тур. Барутунъ) прибира отъ лѣво рѣката, наричана български Родопа, тур. Караджда̀-дерѐ («сърнена рѣка»), чиято глава се намира на връха «Соуджакъ» при границата, близо до Доспадскитѣ села Касъклѫ и Иланджи. По-нататъкъ Сура се нарича обикновенно само по турски Доспадъ-дерѐ и тече право на югъ въ Места, която Турцитѣ и Помацитѣ наричатъ Кара̀су. На Доспадско поле се намира и едно малко, четвъртъ часъ длъго езерце Гюмюшдерски гьолъ, съ голѣми риби. Доспадскитѣ Помаци сѫ хора първобитни и бѣдни. Зимно врѣме седѫтъ въ своитѣ колиби, освѣтени само съ бо́рна и работѫтъ ленъ и вълна. Между тѣхъ сѫ запазени стари български обичаи; зимнитѣ домашни съ-

брания на женитѣ на работа се наричатъ, както и другадѣ, **седѐнки**, а когато нѣколко момичета се съберѫтъ въ чужда кѫща на преденье, **преденки**. Въ околностьта на Бартина, гдѣто живѣе Ахмедъ Барутунлията, всичко носи български имена: скалата **По̀пино ка́макъ**, дупки въ скалитѣ, наречени **Ма́ркови каза́нкьеве**, въ които възпѣваниятъ въ пѣснитѣ Крали Марко готвилъ ужъ обѣда си и т. н. По селата има разбира се джамии и въ тѣхъ фанатични, повечето османски ходжи. Цигани въ Доспадъ нѣма а сѫщо и Черкези тамъ не сѫ виждали, освѣнъ прѣзъ войната. Любопитно е, че Родопскитѣ Помаци, които инакъ говорятъ доста чисто български, разбира се съ много турски думи, броѭтъ отъ едно до четиредесеть повечето на турски.

На тази височина се намиратъ много стари градища. Особенно мѣсто е върхътъ **Гьозъ-тепе́** (тур. «връхъ съ огледъ») на самия водораздѣлъ, 5 ч. на ЮИ отъ Джиневра и 8 ч. отъ Батакъ, надъ непрѣдаденитѣ села Наиплии и Триградъ. Отъ тукъ се виждало, казватъ, далече на югъ и часть отъ Егейско море. На самото мѣсто се намиратъ различни развалини, «царска палата» и «царска могила». Това е навѣрно мѣстностьта на прочутия отколѣ оракулъ на Беситѣ, Дионисовата светиня «на най-високитѣ планини», която посѣтилъ Александъръ Велики и Октави, баща на царя Августа, и чийто върховенъ жрецъ Vologaisos въ Августово врѣме прѣдвождалъ Беситѣ въ войната срѣщу Одриситѣ. Въ Херодотово врѣме на задаванитѣ въпроси отговаряла пророчица а мѫжкитѣ жреци тълкували нейнитѣ отговори. Когато Александъръ посѣтилъ този храмъ и излѣлъ на олтаря винна жертва, пламъцитѣ ужъ се издигнѫли високо надъ стрѣхата къмъ небето; подиръ него се случило това ужъ само на Августовия баща. Самото име на Беситѣ означавало първоначално жрецитѣ на тази светиня и тепърва по-късно било прѣнесено на околното тракийско племе[64].

До самия Доспадъ има три крѣпости, «хисарътъ,» голѣмата

---

[64] Херодотъ 7, 111: τοῦ Διονύσου τὸ μαντήιον, ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν ὑψηλοτάτων. Споменува се у Euripides, Hekuba v. 1267. Vologaisos: Dio Cassius 54, 34. Посѣщението на Александра и Августа „in Liberi patris luco“ въ Тракия, Suetonius, Aug. 94. „Sacra Liberi patris“ въ Родопитѣ и на Орбелъ, Pomponius Mela 2, 17. Този оракулъ сѫществувалъ още въ врѣмето на Pausanius 9, 30, 9.—Мѣстностьта, на която се намирали ужъ развалини съ капители отъ стълпове, корнизи, мозаики, гробове и надписи, най-напрѣдъ споменѫ Захариевъ споредъ разказитѣ на нѣкой Батачанинъ; споредъ това описание най-напрѣдъ Дриновъ, Заселеніе Балканскаго полуострова Славянами стр. 4 ѭ прогласи за беската Дионисова светиня. Мѣстноститѣ Гьозъ-тепе и Джиневра сѫ отбѣлѣзани и въ руската карта и въ Кипертовата гранична карта.

крѣпость на мѣстото Ка̀укълъ и третото градище на Келтепе́ («голи връхъ»). Жителитѣ разправятъ, че «кралското место» билъ ужъ самиятъ Доспадъ и че въ мѣстната черква била закопана «кралската щерка»; тамъ се ужъ намѣрило нейното тѣло съ трижгълни пулове на челото, гривни и пръстени.[65] На Дразлишката крѣпость на изтокъ отъ Доспадъ има изкуственъ подземенъ ходникъ, ужъ три часа дълбокъ, може би стара рударска рупа. За пуститѣ сребърни рудници при Гюмюшдере́, 4 ч. на западъ отъ Доспадъ при румелийската граниица, вече споменжхъ. При тѣхъ има и крѣпость, а срѣщу нея слѣди отъ черква, наречени Бардакчийско клисе́. Освѣнъ това споменжхж ми още Кутленско и Гарванско кале́. Селото Ýсина, 1 $^1/_2$ ч. отъ Доспадъ, на единъ часъ пжть е заобиколено съ развалини, въ които постоянно се изкопаватъ старини. До селото Лю́бче, 1 ч. отъ Доспадъ, има подобни пространни »каурски гробища» съ кръстове и надписи, а на Любска рѣка на мѣстото Ло́ковица дири отъ голѣмъ мънастирь. И при селото Делджилеръ въ Доспадско поле се виждатъ развалени стѣни отъ нѣкое мънастирище съ «каурски» гробища. На сѣверъ отъ Доспадъ, единъ часъ отъ границата, се виждатъ дири отъ стари сгради при Зеленѝково. На планината Кючюклии има черковище, наричано отъ Юруцитѣ Ак-клисе́ («бѣла черква») съ гробища и нѣкакъвъ си камъкъ два човѣшки ръста високъ и писанъ. Най-далече на изтокъ близо до Гьозтепе́ се намира Касъкското кале́, голѣми развалини съ високи стѣни, остатъци отъ водопроводъ и огромни гробища. Прѣданието твърди, че жителитѣ въ него седемь години се защищавали срѣщу Турцитѣ, до гдѣто найпослѣ били разбити на мѣстото наречено Даха̀; плѣненитѣ били съсѣчени а другитѣ се разбѣгали по горитѣ. Тепърва по-късно тѣзи остатъци се заселили при развалинитѣ на Доспадъ, гдѣто между това се били разположили Юруци, тъй че били принудени да прѣкупуватъ отъ тѣхъ пасбищата си съ пари.

Въ тѣзи извѣстия, черпени отъ втора и трета ржка, тъй като лицата, които ми ги дадохж, не сж виждали тѣзи мѣста съ собственитѣ си очи, има може би тукъ-тамъ нѣщо прѣувеличено отъ народната фантазия, но при все това виждаме, че тѣзи планини нѣкога сж били повече заселени, особенно до като въ тѣхъ е цъвтѣло рударството. Отъ кое врѣме сж тѣзи крѣпости, черковища, мънастирища

---

65 За това откритие чулъ и Захариевъ 71. Споредъ него пръстенътъ съ образъ на зеленъ камъкъ билъ продаденъ въ Сѣръ на нѣкой Французенъ.

и гробища, може да се обясни само съ подробно разглеждание на самитѣ мѣста, което за сега не е лесна работа, тъй като най-напрѣдъ ще трѣбва да се влиза въ прѣговори съ недовѣрчивото население и съ мѣстнитѣ аги. Не се съмнявамъ, че много отъ тѣзи паметници принадлежѫтъ на старитѣ Беси и на римската епоха; но и въ срѣднитѣ вѣкове тукъ е било навѣрно нѣкое отъ изчезнѫлитѣ сега епископски сѣдалища отъ византийската епоха. Дали името Доспадъ е въ свръзка съ византийската титла деспотъ или може би съ деспота Момчила, господаря на тѣзи планини прѣзъ първитѣ посѣщения на Турцитѣ въ Европа, не е сигурно. Доспад-яйлà, планинскитѣ Доспадски поляни се прочули въ врѣмето на султана Мохамеда IV., страстенъ ловецъ. Той ходилъ на ловъ съ хиляди души, които да гонѭтъ животнитѣ на опрѣдѣленото мѣсто, на Странджа Планина около Чаталджа, Виза и Къркклисé, по околностьта на Одринъ (при Фикла), по Балканскитѣ поли около Ямболъ, Карнобадъ и Айтосъ, въ покрайнинитѣ при Пловдивъ и Станимака, по едно врѣме и на Олимпъ и при тесалската Лариса, гдѣто на 1669 г. английскиятъ пѫтувачъ Brown видѣлъ султанския дворъ. Прѣзъ пролѣтьта на 1671 г. султанътъ за прьвъ пѫть потеглилъ прѣзъ Пловдивъ и Батакъ за «Доспад-яйласѫ», гдѣто останѫлъ до есеньта. Едно писмо на великия везирь до седмиградския воевода е датувано «подъ Деспотскитѣ Алпи» (sub Alpibus Despoticis). Покрайнината му се толкова аресала, че той почесто почнѫлъ да отива тамъ. Тѣзи султански посѣщения и до днесь се помнѭтъ на Доспадъ; показва се неговиятъ пѫть, неговиятъ сарай и бани[66].

Споредъ нарѣчието си Помацитѣ отъ Доспадско поле, както се вече каза (стр. 400), непринадлежѫтъ къмъ Рупцитѣ, но както Батачани и Пещерци къмъ източния говоръ, който тукъ образува клинъ въ землището на домашното Родопско нарѣчие; въ цѣлото съсѣдство, въ горната долина на Кричимска рѣка, въ Рупчосъ, въ Ахъръ-Челеби, въ Неврокопско и въ Чепино владѣе «рупското» нарѣчие. Съсѣдитѣ наричатъ Доспадчани Планинцѝ; Помацитѣ при горната Кричимска рѣка се наричатъ Ахря́не а жителитѣ на Рупчосъ Рупченци. Покрайнината на югъ отъ тукъ, между Доспадска-

---

66 За ловидбитѣ на Мохамеда IV. вж. Hammer 3 (2 изд.), 656 и др. Прѣводътъ на Хаджи Калфа 184. Дубровнишкиятъ посланникъ Маринъ Кабога на 12. Април 1675 писалъ на сената отъ Нови Пазаръ: „Il Gran Signore (султанътъ) finite le feste deve andare a far l'estate al Monte di Despot Balkan, dove e stato l'anni passati“ (Дубр. арх.).

та височина и рѣка Места съ 50 помашки села се нарича Че́чко (турски Чеч-колу); тамошнитѣ жители въ Доспадъ се наричатъ Чешлии, въ Ахъръ-Челеби Че́ченци[67].

Разпитахъ за Родопското прѣселническо население. Казахѫ ми, че Юруцитѣ или Конярнтѣ сега по-рѣдко дохождали, но че нѣкои тѣхни дружини се намирали много близо до Батакъ. Власитѣ не пасѫтъ стадата си по Доспадъ; тѣ посѣщаватъ повечето Ахъръ-Челебийската покрайнина и особенно околностьта на Батакъ. Дѣлѭтъ се на румънски Каравласи, които се сближаватъ и съ българската черква, и на погърчени Каракачани, които иматъ сношения съ гръцкото духовенство на градскитѣ Власи въ Пещера. Тѣ зимуватъ около Драма, Гюмурджина, при долна Марица или при Черно море до Анхиало.

Като неможахъ да видѭ Неврокопъ отъ близо, разпитахъ и за него. Той ми биде описанъ като голѣмъ градъ, приблизително ѫжъ като Татаръ-Пазарджикъ (една турска статистика наброява 1410 кѫщи); между населението три четвърти били Османлии, една четвърть Българи и Власи. Тамъ било сѣдалище на гръцки епископъ. Християнитѣ били, казватъ, доста угнетявани отъ турскитѣ аги, които били въ роднински свръзки съ турскитѣ ефендета въ Гюмурджина. На близо, подъ планинитѣ, обрасли съ дѫбова гора, извиратъ три топли извора съ бани. На югъ отъ града при селото Дебрене се намира голѣма черква св. Архангелъ съ стара крѣпость.

Отъ Батакъ тръгнѫхме (на 1 ч.) на сѣверозападъ къмъ Чепино. Между високъ овесъ изкачихме се на една низка сѣдловина и слѣдъ половинъ часъ изгубихме вече прѣдъ очи Баташкитѣ кѫщи. Прѣдъ насъ се отвори новъ поразителенъ изгледъ (1 ч. 35 м.). Посрѣдъ единъ прѣкрасенъ вѣнецъ отъ гѫсти борови гори се простира равно поле, покрито съ зелени ливади, по които лежехѫ раз-

[67] Мустафа ми диктува слѣдния списъкъ отъ чечки села, които повечето принадлежѫтъ въ Неврокопска кааза а отъ часть сѫ отбѣлѣзани и въ австрийската карта (листъ N 13, Сѣресъ): Кòченъ, Крỳшово, Сàтовица, Дòленъ, Дрѝново, Марỳлово, Жѝжево, Цѫрънче, Осийя, Лю́бче, Борѝнъ, Сла́щенъ, Àбланица, Товѝщенъ, Вълкоселъ (съ старо градище, 2 ч. на лѣво отъ пѫтя отъ Доспадъ за Неврокопъ), Кр́булъ, Гỳщиръ, Сѝнгуръ, Те́пленъ, Махалѝцитѣ (съ слабо х), Косте́нъ, Хусенѝца, Гòрно и Дòлно Сънгъртѝи. Многобройни имена на —енъ, —янъ се срѣщатъ и въ Рупчосъ (Нареченъ, Чурянъ) и при горното течение на Кричимска рѣка, послѣ при сѣвернитѣ поли на Балкана въ Врачанско, Плѣвенско, Тетевенско. Тѣ не сѫ прилагателни на —ьнъ, а съкратени множествени форми на —яне, —ени, както се вижда на сѣверъ въ името Те́тевенъ, което още се чува въ множествената форма Тетевене (въ староитѣ записи Тетювене, въ новитѣ български книги и Тетювенъ, Тетивенъ).

пилѣни стотина купи сѣно. Това е Батáшкото блàто, което прѣди издаванието на руската карта бѣше познато само отъ бѣлѣжката на Викенеловата карта (plaine marécageuse), и отъ описанието у Захариева [68]. Отъ него води и Батакъ името си (тур. батакъ блато). То е тръсище, което само периодично се напълва съ вода [69]. Неговото дъно е продлъговато, отъ югъ къмъ сѣверъ около два часа длъго и половинъ часъ широко. Амфитеатралната ограда отъ невисоки хълмове, съвършенно обрасли съ стари борове, придава му хубавъ, но дивъ изгледъ, тъй като не се виждатъ нито хора, нито хорски жилища, а само орли, соколи и други птици, които изхвъркатъ и пакъ кацатъ въ гората. Шъпа Батачани шътатъ около сѣното а отъ гората далече въ тихата покрайнина се разнася ехото отъ сѣкирата на нѣкой Помакъ. Южната по-висока часть лѣтно врѣме е суха и служи като ливада, която дава богато сѣно, особенно добро, казватъ, за кърма на рогатия добитъкъ; половината принадлежи на Батачани, половината на Чепинскитѣ Ракитовци. Между трѣвата се прѣбродяватъ дълбоки барища съ застояла вода пълни съ тръстика и риби, останѫли отъ зимнитѣ води. Зимно врѣме тѣзи ливади се заливатъ съ вода и тогава цѣлото езеро трѣбва да се обикаля по южния му брѣгъ. Сѣверната, по-низка часть на дъното е непроходимо блато, пълно съ вода; по повръхностьта на гледъ плува твърда трѣва съ заплетени корени, въ която невнимателни хора и непрѣдпазвания добитъкъ пропадатъ понѣкога безслѣдно. Множество водни птици сѫ завили гнѣзда между тръстьта; по воднитѣ мѣста имало, казватъ, голѣми черни риби съ невкусно месо. Гѫсти мъгли често се събиратъ надъ блатото, което не е безъ оттокъ. На сѣверозападния му край между гориститѣ върхове се отваря живописенъ долъ; борики се спущатъ по склоноветѣ му чакъ до рѣкичката, която долу подъ сѣнката на елхи едвамъ се движи между дребния камънакъ; тя тече съ голѣмъ завой къмъ западъ и при селото Дорково излиза между нивята на Чепинско поле. Стражарьтъ, който бѣше съ насъ разправи ми прѣданието, отбѣлѣзано още отъ Захариева, че нѣкога въ езерото имало огромна риба, която изпила всичката вода на рѣката и слѣдъ това останѫла да лежи вънъ въ полето; тя била толкова голѣма, че три мѣсеца ѭ яли кучетата. Чухъ и за нѣкакъвъ проектъ да се

---

[68] Захариевъ 70 (споредъ него Dějiny bulh. 16).

[69] И на сѣверния склонъ на Мусалла се намира подобно по-малко тръсище, отъ което излиза единъ отъ потоцитѣ, които образуватъ Марица (стр. 115).

изсуши това тръсище съ помощьта на каналъ, който да се прокопае прѣзъ долната му часть.

Не пъленъ часъ слѣдъ заминаванието ни отъ Батакъ слѣзохме къмъ брѣга на тръсището (1 ч. 50 м.) и вървѣхме 25 минути напрѣко прѣзъ дъното му. Споредъ моитѣ наблюдения височината му е около 1097 метра [70]. На другата страна отъ ливадитѣ влѣзохме (2 ч. 15 м.) въ естественъ паркъ съ островчета борова гора. Отъ тукъ се изкачихме на единъ каменистъ водораздѣлъ (1202 м.), на който подъ сѣнката на миризливитѣ борове растѣхѫ множество звънчета, боровинки и папрать. На югоизтокъ се виждахѫ близо скалисти върхове, който се издигахѫ надъ гората въ огромна височина [71]. Отъ върха (2 ч. 30 м.) се отвори нова, хубава панорама на западъ. Прѣдъ насъ лежехѫ множество гористи планини, между тѣхъ тъкмо на срѣща снѣжнитѣ гребени на исполинската Рила Планина; между неѭ и насъ пъкъ се зеленѣеше дълбоко дъно между планини и гори, но по-голѣмо и по-дълбоко, нагиздено съ голѣми села, които се вѣстяватъ съ бѣли минарета, изкокнѫли между дѫбравитѣ овощни дървета. Това е покрайнината Чепино.

Настанѫ слизание по скалитѣ и водение коньетѣ за юздитѣ. Слѣдъ единъ часъ (3 ч. 35 м.) влѣзохме въ първото Чепинско село, заобиколено съ царевични нивя. То се нарича Ракйтово или Ракйтовецъ [72] (790 м.) и е разположено подъ планинитѣ въ югоизточния кѫтъ на котловината. Езерото, което е отбѣлѣзано при него въ всички карти, дори и въ руската, несѫществува; то е произлѣзло само поради недоразумѣние отъ страна на Викенела, който чулъ нѣщо за Баташкото Блато. За това пъкъ надъ селото въ скалитѣ има голѣма пещера. Седнѫхме на гредитѣ при новото българско училище, което току що се довършваше съ помощь отъ румелийското правителство. Ракитово има смѣсено население: 1090 мохамедански, 528 християнски Българи и 287 Цигани. Скоро се събрахѫ около насъ Българи въ черни калпаци и бѣлобради Помаци въ бѣли чалми, съ християнския и мюсулманския кметъ. Турскиятъ кметъ, веселъ брадяга, смѣташе ме щѫ не щѫ за лѣкарь и разправяше, че въ Ракитово хората никога неболедували, живѣли дълго и умирали само отъ старость. На свършвание подаде си и двѣтѣ рѫцѣ на веднѫжъ и поиска да му хванѫ пулса. Влѣзохъ

[70] Руската карта го бѣлѣжи малко по-долу на сѣверъ 1086 м.

[71] Навѣрно Кара чумакъ и Семеръ-Аланъ въ руската карта, до 1900 м.

[72] Бълг. Ракйта (както и въ другитѣ славянски езици) е единъ видъ върба, мислѭ Salix purpurea.

въ тази импровизирана роля и му казахъ за голѣмо негово спокойствие: «Най-здравиятъ човѣкъ на свѣта! Сто годинъ ще живѣешъ!» Азъ мислѭ впрочемъ, че неговиятъ макробиотиконъ е напитъкътъ, запрѣтенъ отъ Мохамеда, който наистина въ Чепино не се произвежда, но се донася отъ «полето». До вечерьта слѣдъ два часа бързо яздение успѣхме да пристигнемъ въ село Баня.

Чепино е любопитенъ кѫтъ. Главната ось на котловината върви отъ изтокъ къмъ западъ, приблизително до 12 километра длъга. По срѣдата дъното е стѣснено отъ изкочилитѣ планински издънки дори до 3—4 километра на ширь; за това пъкъ на източния и западния край котловината има странични кѫтове, въ които като въ заливи сѫ разположени села, на югоизтокъ Ракитово, на сѣвероизтокъ Дорково, на сѣверозападъ Корово, на югозападъ Баня. За това цѣлото поле може да се види само отъ върховетѣ, а не отъ дъното. Около връсть на вскдѣ стърчѫтъ високи гористи планини, между които личи на западъ щитътъ на огромния Мусалла. На югъ и югозападъ се простиратъ гориститѣ Родопски върхове отъ Рила до Карлъкъ; задъ тѣхъ при изворитѣ на Места лежи Разлошката котловина, еднакво висока като Чепино, но по-голѣма. Съ източната ограда се запознахме сега сами по пѫтя. На сѣверъ Чепино е раздѣлено отъ полето отъ стръмни планини, коронувани надъ тъмнитѣ гори съ зъбести скали, които биѭтъ въ очи съ своитѣ остри форми. Долината е безъ съмнѣние, както и Баташкото Блато, езерно дъно, истина, която тукашното население само е познало и облѣкло въ «геологическия митъ» за онази риба, която ужъ прояла тукашния проломъ. Срѣдната надморска височина достига до 750 метра. Главната рѣка иде отъ югозападъ, отъ водораздѣла къмъ Разлогъ; Захариевъ ѭ нарича Бистрица, руската карта Ябланица а азъ въ Баня чухъ да ѭ наричатъ Василия. При село Ложене тя прибира отъ десно Дорковска рѣка, която изтича отъ Баташкото Блато (у Захариева Ягодинка, въ руската карта Мутница)[73]. По-долу при село Корово всичкитѣ тѣзи съединени води получаватъ турското име Елидерé и изтичѫтъ прѣзъ една твърдѣ много лѫкатушна, страшно дълбока пропасть вънъ въ полето къмъ Марица. Въ тази провала нѣма нито села нито пѫтища. Стръмни до 45° скали се спущатъ къмъ рѣката, която тече по тѣсно сѣнчесто дъно прѣзъ множество огромни свлѣчени балвани. Подиръ

---

[73] Освѣнъ това споменѫхѫ ми по-малкитѣ потоци Каменска река при Каменица (Еленка въ руската карта) и Луковица въ Лъжене (тъй и въ руската карта), и двѣтѣ отъ западъ.

моето пѫтуване обсѫждаше се единъ планъ за постройката на шосе прѣзъ тази пропасть до Чепино, но изпълнението на шосейния проектъ се показа невъзможно. Нашиятъ сънотечественикъ г. инженеръ Витихъ на 1884 г. съ мѫка намѣрилъ двама български ловци на диви кози за водачи, тъй като 15 годинъ прѣзъ тукъ никой не е минавалъ. Катерили се отъ полето до Корово съ мѫка единъ день и половина, постоянно по стръмни спускове, като прѣбродявали често рѣката до гърди дълбока [74].

Въ Чепино нѣма нито блата, нито езера. За това пъкъ тукъ извиратъ цѣлъ редъ топли извори край западнитѣ поли. Тѣ принадлежѫтъ къмъ оня вѣнецъ горещи води, които обгръщатъ Рила планина отъ всички страни: Костенешка Баня при изворитѣ на Марица, Сапаревска Баня въ Дупнишко, топлитѣ извори въ Джумая и Разлошкитѣ и Неврокопски Бани.

Цѣлата ограда на Чепино е покрита съ тъмни борове; само въ по-долнитѣ склонове има малко буки и дѫбове. По горитѣ се скита всѣкакъвъ дивечъ, особенно диви свини. Самото дъно е завзето отъ късно зрѣещи ниви и ливади, които никога не пожълтяватъ отъ лѣтната жега. По нивята (жътвата става въ началото на Августъ) се вижда освѣнъ ръжь и царевица, бобъ и особенно много ленъ. Дървенитѣ огради отъ колове и дълги греди около нивята и ливадитѣ напомнятъ алпийскитѣ покрайнини въ Тиролско и Швейцария. Малки дѫбрави съ тополи, елхи, върби и габри намираме на всѣкждѣ по завоитѣ на потоцитѣ и рѣкичкитѣ. По пасбищата се прѣпичѫтъ освѣнъ кози и овце и хубава порода бѣлъ рогатъ добитъкъ.

Чепино нѣма много сношения съ свѣта, макаръ че лежи на пѫтя отъ Пазарджикъ за Разлогъ. Съ кола не може да се дойде тукъ отъ никждѣ, па и съ конь пристѫпътъ не е лесенъ, защото пѫтекитѣ сѫ такива, че не много мѣста трѣбва да слизашъ и да водишъ коня за юздата. Най-лесниятъ пристѫпъ е отъ Батакъ; вратоломната пѫтека прѣзъ Каркария за Пазарджишко поле самъ видѣхъ, а и високиятъ водораздѣлъ за Разлогъ (1353 м. споредъ австрийската карта) не е, казватъ, по-пристѫпенъ. Къмъ Бѣльово въ горитѣ, експлоатирани отъ Хиршовата компания, имало ужъ нѣкакви меки пѫтища, но разбира се само за волски кола.

---

74 Проектътъ за прокарване на шосе прѣзъ Елидере сега е вече осѫщественъ. По шосето вече свободно отиватъ файтони отъ Пазарджикъ право въ Чепино.

(П.).

Населението е любопитно. Въ Чепино има седемь села [75] съ 8370 жители, отъ които 5136 сѫ Помаци, 2687 православни Българи (цѣла Каменица и третината отъ Ракитово) и 547 Цигани. По езикъ Чепино съдържа най-западната издънка на рупското нарѣчие, съ което населението се сближава съ Неврокопско, Рупчосъ, Ахъръ-Челеби и долна Марица; въ съсѣдния Разлогъ и въ Самоковъ владѣе вече западното нарѣчие, въ Батакъ и на Доспадъ източното Хората сѫ здрави, изобщо добросърдечни планинци. Забѣлѣзахъ и слѣди отъ кретинизъмъ, който тъй силно се явява по сѣверната и западната страна на Рила.

Помацитѣ, които се тукъ потурчили тепърва въ 17. столѣтие (стр. 407), още си държѫтъ своитѣ стари родови имена: Вранчовци, Поповци, Манчовци и т. н., при всичко че единични лица се казватъ Дервишъ, Юсуфъ, Хасанъ, Тахиръ, женитѣ Айша, Фатима, Енифé, Зелхуна или и съ други все турски имена. Тѣхнитѣ кѫщи сѫ много масивно направени отъ дърво и глина, или само отъ греди, понѣкога и просто сглобени отъ цѣли дебели, неодѣлани и небоядисани горски пънове. Азъ бѣхъ тукъ въ врѣме на байрямъ, когато всички обличатъ нови дрехи; за това на всѣкѫдѣ се показваше чистота и извѣстна имотность въ облѣклото, която друго врѣме може би не се вижда. Мѫжьетѣ носѭтъ сини, зелени и кафяви дрехи отъ вълнена аба, червенъ поясъ и бѣла или съ другъ цвѣтъ чалма. Помакинитѣ се обличатъ въ вълнени дрехи, които приличатъ на народнитѣ носии на християнкитѣ, съ редъ сини, редъ червени вертикални ивици; само главата си цѣла покриватъ съ голѣми бѣли кърпи. Щомъ като забѣлѣжѫтъ по пѫтя нѣкой мѫжь, билъ той Помакъ или к а у р и н ъ, и посрѣдъ полската си работа бързо се забулватъ, обрѫщатъ се на страна, навождатъ се или и клѣкатъ. Азъ мислѭ обаче, че само старитѣ изпълняватъ съ такава ревность прѣдписанията на ревнивия мюсюлмански законъ; поне азъ забѣлѣзахъ, че млади Помакини оставатъ понѣкога половината си лице открито и весело попоглеждатъ макаръ и да е нѣкой неправовѣренъ. Помацитѣ живѣѭтъ по цѣлитѣ планини само въ моногамия. На б а́ р е м а (тъй изговарятъ байрямъ) момичетата играѭтъ хоро съ открито лице и момцитѣ ги оглеждатъ, но само отъ далеко; когато вечерьта влѣзохме въ Баня, на всѫдѣ

---

[75] До́рково, Костандо̀во, Ракѝтово (или—овецъ), Ко̀рово, Ка̀меница, Ло̀жене (тъй се изговаря на мѣстото; името произлиза отъ л ъ д ж а) и Ба̀ня. Село съ име Чепино нѣма, но по нѣкота подъ това име се разбирало, казватъ, Ракитово.

отъ затворенитѣ дворове се разнасяхѫ весели пѣсни, пѣни отъ момински гласове.

Чепинскитѣ християни сѫ съвършенно уединени и за това се ползуватъ отъ особни черковни привилегии; могѫтъ да се женѭтъ съ роднини отъ по-близки стъпени (съ първи братовчедки).

На 8. Августъ останѫхъ цѣлъ день въ Баня, най-голѣмото отъ Чепинскитѣ села (476 кѫщи съ 2095 жители), което лежи въ долината, широка на единъ пушченъ хвърлякъ; на западната страна високо на брѣга лежи развалена кула отъ камъне и греди. До границата къмъ Разлогъ оставатъ само 4 ч. пѫть до тъй нареченитѣ Бáбешки колиби, нѣколко стотинъ разпръснѫти помашки жилища, наполовинъ румелийски, наполовинъ «непокорни». Около селото се простиратъ голѣми гробища, гдѣто се погребвали хора още въ християнско врѣме, съ много мраморни камъне и 3—4 черковища, отъ които едно се нарича и до сега св. Илия. Своето значение селото длъжи на топлитѣ извори. Тѣхното мѣстоположение се познава вечерно врѣме веднага щомъ влѣзешъ въ селото по синята пара, която се издига отъ дъното на долината прѣдъ гориститѣ склонове малко по на югъ отъ селото, задъ бѣлитѣ минарета и високитѣ дървета, съ които сѫ заобиколени селскитѣ кѫщя.

Въ селото намѣрихъ много бански гостье, повечето Българи отъ Пазарджикъ и Пещера. Тѣ бѣхѫ се настанѫли много първобитно, подъ палатки, подъ провизорни стрѣхи съ вълнени черги за завѣси или въ праздни дървени станчки. Азъ намѣрихъ подслонъ въ казармата; тукъ квартируваше единъ младъ привѣтливъ офицеринъ съ 30 души отъ румелийската милиция, да пази границата отъ разбойници, които отъ врѣме на врѣме се появяватъ въ близкитѣ гористи пустини. Отъ него чухъ че въ цѣлата (единствената) рота отъ Пещерска дружина служѫтъ само трима Помака.

На зараньта отидохъ къмъ банитѣ. Тѣ стоѭтъ уединено въ гората, около 1100 крачки отъ послѣдната кѫща. Тѣ сѫ двѣ хубави каменни сгради, скрити между тополи, върби, елхи и габри, които изпълнятъ тѣсното мѣсто между склоноветѣ и рѣката. По-долната мѫжска баня (793 м.) се намира въ шестоѫгълна сграда съ кубе и съ четвероѫгъленъ басеинъ, иззиданъ съ голѣми дѣлани камъне; надъ вратата се чете арабската година 1163 (1750). До външната стѣна растѫтъ лугачки (Dipsacus) по-високи отъ човѣшки ръсть. Двѣ минути по-нататъкъ въ гѫстия елховъ шумакъ се крие женската баня, подобенъ малко по-голѣмъ шестоѫгълникъ. Споредъ моето измѣрвание водата на първата има +45°C.,

на втората + 46° С. (рѣката на пладне + 17°, въздухътъ + 24°). Въ оттока на банитѣ въ високата температура растѫтъ гѫсти зелени водорасли; въ самата рѣка си играѭтъ много водни змии, които не сѫ отровни.

Най-близката околность на банитѣ е разкошенъ планински кѫтъ. Изкачихъ се на съсѣдния склонъ и прѣкарахъ слѣдъ постоянно яздение и говорение приятенъ часъ на самѣ подъ сѣнката на единъ широкъ Родопски боръ съ хубавъ изгледъ на около: долу живописни ливади и прѣсно зелени алпийски пасбища край рѣката, по стръмнитѣ склонове гѫста гора, долу жълтозелена букова и дѫбова, горѣ тъмнозелена или черна борова. Между дърветата расте изобилно смрика. Голѣми орли и бѣлоглави бабичета спокойно прѣхвъркатъ отъ гора въ гора отъ единъ склонъ на другъ, а тѣхнитѣ сѣнки бавно плаватъ долу по ливадитѣ. Отъ по-високитѣ мѣста се вижда на сѣверъ Чепинско поле; само изгледътъ край рѣката на горѣ по пѫтя за Разлогъ не се простира много далече, тъй като недалеко надъ банитѣ долината съвършенно завива на западъ. Освѣнъ шума на рѣката и гласоветѣ на банскитѣ гостье, които се отражаватъ отъ акустичнитѣ кубета, единственниятъ звукъ, който оживява покрайнината, е еднообразното, правилно чукание на тепавицитѣ. Тѣ сѫ съвършенно проста машина, поставена при нѣкоя вада подъ открито небе, безъ кѫща или покривъ; колелото, въртѣно отъ водата съ своитѣ лопатки издига едното рамо на стоещъ дървенъ лосъ, та другото рамо пада долу и тепе вълната, поставена върху една дъска. На пладне банитѣ се повече съживихѫ. Обѣдвахъ въ малка приятна българска компания съ Пещерския околийски началникъ г. Поповъ въ прохладния кьошкъ при банитѣ; т. е. надъ вадата за тепавицитѣ, обградена съ разкошни елхи, е поставенъ голѣмъ дървенъ подиумъ, покритъ съ стрѣха, въ който приятно се седи, разбира се по турски съ кръстосани нозѣ.

Вечерьта се намѣрихъ въ весела компания млади Българи отъ двѣтѣ вѣри, мѣстни мюсулмани и румелийски офицери, чиновници и търговци. Поради байряма и жътвата селото бѣше изобщо празднично настроено. При живитѣ разговори, придружавани съ пиение на ракия и пушение на цигари, взаемнитѣ отношения имахѫ съвършенно приятелски характеръ. Помацитѣ почнахѫ да пѣѭтъ и изпѣхѫ цѣлъ редъ хубави народни пѣсни. Най-голѣмо впечатление направи пѣсеньта за помашкия Донъ Жуанъ Мехмедъ. Три села се оплакватъ отъ него, че люби всичкитѣ хубави моми, и момата на кадията, на аяна и на пашата. Когато кадията за тази му вина

го турнѫлъ въ окови, Мехмедъ помолилъ да му позволѭтъ да разкара скрьбьта си като посвири на своята дрънкя и като попѣе, но когато му позволили, тъй задрънкалъ и запѣлъ, че самиятъ кадия почнѫлъ да играе и всичко му простилъ за голѣма радость на момитѣ. Азъ се сприятелихъ даже съ сина на единъ мѣстенъ бей, съ младия, веселъ Юсуфъ. Той на заранььта ми продиктува нѣколко отъ тѣзи пѣсни и ми каза, че ако могѫ по-дълго врѣме да останѫ тукъ, толкова много пѣсни ще ми изприкаже, «че китапчето, каже, нѣма да ти стигне» [76]. Неговиятъ баща, богатиятъ и почетенъ Алишъ Пехливанъ ага, бѣше елегантенъваженъ мюсулманинъ въ сини дрехи съ червенъ поясъ, но не съ чалма, както другитѣ, ами съ новомоденъ фесъ.

Народнитѣ пѣсни на Чепинскитѣ и Доспадски Помаци не се отличаватъ отъ останѫлата позната българска поезия. Въ тѣхъ прѣобладатъ лирични, еротически и сатирични материи. Тѣ се пѣѭтъ или отъ единични лица или въ хоръ, при акомпаниментъ на китарка, която въ Чепино се нарича дрнкята, на Доспадъ съ юрушката дума байламà (стр. 97). Чухъ и хайдушки пѣсни за мюсулманитѣ харамии на «Карловска планина» (Карлъкъ) и за християнскитѣ хайдути отъ Батакъ, съ чиито жители очевидно Чепинци отколѣ сѫ били въ натегнѫти отношения. Чепинскитѣ Помаци изобщо пѣѭтъ по нѣкога и за юнаци хайдуци съ християнски имена (Панаутъ, Курдалия и т. н.); отъ по-стария епосъ иматъ пѣсни и за «Крáли Марко». Въ една пѣсень, която чухъ, се споменува «Мендеръ градъ», бесарабскиятъ Бендери, за който пѣѭтъ и албанскитѣ башибозуци—споменъ отъ руско-турскитѣ войни прѣзъ осемнайсето столѣтие. Въ друга се пѣеше за бойоветѣ около Плѣвенъ, но въ нея нѣмаше никакво дѣйствие, а само общи фрази, какъ сабитѣ блѣщѭтъ и какъ земята се тресе отъ гърмежа на топоветѣ. На Доспадъ се пѣе само за юнаци съ турски имена; само въ пѣснитѣ на село Бàртина се намирали, казватъ, нѣкои християнски имена на юнаци

Тази поезия на мюсулманскитѣ Българи изобщо напомня пѣснитѣ на мохамеданскитѣ Бошнаци, които пѣѭтъ много сладки или тѫжни любовни пѣсни, но отъ старата юнашка поезия, съ срѣдновѣковни още герои, каквато се е запазила у християнскитѣ Сърби и Хървати, има само слаби остатъци [77]. Промѣната на вѣрата скѫ-

---

[76] Печатани въ Пер. Списание 8, 90 слд.

[77] Въ Сараево на правителствени разноски е излѣзълъ интересенъ сборникъ съ епически пѣсни на босенскитѣ мохамедани; тъй съдържа 39 пѣсни дос-

сала свързкитѣ съ старитѣ исторически традиции, тъй като тѣ имали повече или по-малко християнски характеръ. Сръбскитѣ и българскитѣ мюсулмани изобщо станѫли разпалени фанатици за исляма и пазили неговитѣ прѣдписания съ по-голѣма ревность и съ по-голѣма твърдость отъ самитѣ Турци. Отъ пѣснитѣ впрочемъ се вижда, че между Бошнацитѣ и Помацитѣ е имало въ турскитѣ войски приятелски връзки; въ Чепино се пѣе за единъ босенски делия, купувачъ на безподобенъ конь, чийто дѫхъ затварялъ прозорцитѣ и чието пръхтение потрисало керамидитѣ отъ стрѣхитѣ, и се описва идеала на млада Помакиня — юнакъ конникъ, който да говори «босенски думи» [78].

та дълги, всички обаче се отнасятъ до събития отъ турско врѣме, прѣвзиманието на Будинъ, битката при Сигетъ, бойоветѣ при Зворникъ и въ Далмация и т. н. (Narodne piesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini. Sabrao K. Hörmann, savjetnik zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Knjiga prva. Sarajevo, zemaljska štamparija 1888, 8⁰, XII+624 стр.).

[78] За „прѣдисторичнитѣ и прѣдхристиянскитѣ пѣсни“, които Бошнакътъ Верковичъ, търговецъ съ антики въ Сѣръ, издаде подъ звучното заглавие „Веда Славена“, проститѣ Родопчани нищо незнаѭтъ. Това е толкова по-чудно, защото издательтъ (Веда Славена. Бѣлградъ 1874, часть I стр XV) като лица, отъ чиито уста ужъ нѣколко негови помощници записвали тѣзи пѣсни за него, изброява по именно не само Помаци (и то отъ самия Доспадъ), но и християнски Българи (отъ желѣзарницитѣ при Мелникъ и отъ Разлогъ), па и пастирски Власи а даже и Цигани, та споредъ това би могло да се прѣдполага че е била много обширна териорията, въ която този видъ поезия е била позната на хора отъ различни класове и народности. Ималъ съмъ много лични сношения съ Доспадски, Чепински и Неврокопски Помаци, ималъ съмъ съ години слуги, християнски Българи, отъ Разлогъ и Мелнишко, говорилъ съмъ съ християни отъ цѣлитѣ Родопи, но никому отъ тѣхъ не бѣхѫ познати нѣкакви пѣсни за прѣселението въ страната, за изнамирането на житото, виното, писмото, за божества съ индийски имена, за Орфея и т. н. Само Мустафа отъ Доспадъ веднѫжъ ми каза, че наистина у дома си не е слушалъ подобни пѣсни, но че цѣла книга отъ тѣхъ се продава въ Пловдивъ по книжаритѣ! Добри познавачи на България между самитѣ Българи отколѣ ми разправяхѫ, че тѣзи съмнителни открития сѫ цѣло шарлатанство, за това още въ Dějiny bulh. стр. 516 азъ се произнесохъ че тѣ не сѫ истински. Почтениятъ старецъ г. П Р. Славейковъ, най-добриятъ познавачъ на народния български животъ, добрѣ запознатъ и съ Рупчосъ и съ други Родопски покрайнини, не веднѫжъ положително ми е твърдѣлъ, че тѣзи Веди сѫ фалшификация на цѣла нѣкаква си компания отъ учители въ Сѣрско и Мелнишко; веднѫжъ (туй бѣше въ София на 5/17. Януари 1882 г.) ми разправи, какъ учительтъ Харизановъ отъ Мелнишко, който може би и до днесъ служи като сѫдия въ княжеството, му се призналъ, че и той билъ „ортакъ“ при скованието на Верковичовитѣ пѣсни. Славейковъ го попиталъ, защо правили изобщо това нѣщо, и получилъ отговоръ, че тѣ мислили, че това ужъ ще повдигне народната слава; Верковичъ собственно се надѣвалъ да докаже съ тѣзи пѣсни първобитното жителство на Българитѣ и изнамирането на цивилизацията отъ Славѣнитѣ. Тѣзи пѣсни, разбира се, сѫ съставяни повечето съ прѣправяние и вмъкване на дѣйствителни народни пѣсни, като мислили, че „огромната“ дължина е знакъ на дълбока старость. Между младата българска интелигенция за тѣзи пѣсни се застѫпватъ само нѣкои λογιότατοι, които се учили по чужбина и познаватъ своето отечество повечето отъ книгитѣ, или сътрудницитѣ на Верковича, които сега всички се намиратъ въ княжеството. Верковичъ самъ отъ войната живѣе, доколкото знаѭ, въ Петербургъ.

Отъ нѣкакви литературни опити на Помацитѣ, подобни на босенскитѣ, каквито е събиралъ нѣмскиятъ ориенталистъ Blau, въ Родопитѣ нѣма и дири, поне до колкото азъ можахъ да разпитамъ. Всѣкога когато Помацитѣ трѣбва нѣщо да пишѫтъ, служѫтъ си съ турския езикъ, тъй като той е всеобщо познатъ въ тѣзи покрайнини вече поради сношенията съ заселенитѣ въ източнитѣ части на планинската верига мюсулмани и съ чергаритѣ Юруци. За това пъкъ узнахъ нѣщо за писменитѣ трудове на македонскитѣ Помаци. Г. Іос. Ковачевъ, главенъ секретарь на министерството на вѫтрѣшнитѣ работи въ София, ми разправяше, че въ неговия роденъ градъ Щипъ, нѣкога дошълъ при него единъ ходжа отъ съсѣднитѣ македонски Помаци въ тѣснинатѣ на рѣка Вардаръ, отъ покрайнината Тиквишъ, и му прочелъ изкуственна поема съ полуфилософско съдържание, не много ясно, писано на много чисть български езикъ съ арабски букви; при това казалъ: «и ние имаме своитѣ елйника», т. е. стари елегантни обрати и думи, като напр., каже, старославянското человѣкъ намѣсто сегашното човѣкъ.

На 9. Августъ тръгнѫхъ (10 ч. 15 м.) отъ Баня на сѣверъ къмъ Татаръ-Пазарджикъ. Като карахме галопъ по полскитѣ пѫтища минѫхме слѣдъ четвърть часъ помашкото село Лѫжене а слѣдъ други петь минути на западъ отъ него стигнѫхме при една отворена височина, гдѣто уединени се издигатъ двѣ бански сгради, подобни каменни шестоѫгълници, както и въ Баня. Тѣхнитѣ имена Вѐльова бàня и Кòстова бáня сѫ останѫли още отъ християнско врѣме прѣди потурчванието на Чепино. Въ дървения кьошкъ между двѣтѣ намѣрихъ цѣла компания български учители въ бански костюми, длъги цвѣтни антерии, каквито носѭтъ испанскитѣ Евреи. Вѫтрѣшностьта на банитѣ, тъкмо заети отъ жени, неможахъ да видѭ. Слѣдъ малка почивка стигнѫхме по сѣверозападна посока прѣзъ ливади за 10 минути въ село Каменица, което е разположено на западния край на котловината въ по-голѣма височина.

Прѣди да влѣземъ въ селото изненада ме особенно природно зрѣлище. Въ една малка котловина близо до оброчището Свети Власъ се намира съвършенно отворенъ, отъ човѣшка рѫка съвсѣмъ непокѫтнѫтъ изворъ съ необикновенно висока температура, който особенно въ по-хладно врѣме отъ далече дими между буйната планинска трѣва. Нѣколко полуголи Българки, прѣпасани само съ прѣстилки, перѣхѫ въ неговия оттокъ и като съгледахѫ насъ конницитѣ търтихѫ да бѣгатъ. Отъ близо се чувствува силна сѣрна миризма.

Термометърътъ, който за измѣрвание на изворитѣ носѣхъ съ себе си, бѣхъ го изпратилъ на зараньта заедно съ багажа ми напрѣдъ, но Помакътъ, който караше товарния конь, не ни чакаше по пжтя, а бѣше ни много отминжлъ Имахъ съ себе си само единъ джебенъ уредъ съ скала до +50°С., но той се пукнж щомъ го допрѣхъ до водата. Узнахъ обаче, че споредъ измѣрванието на горскитѣ чиновници на Хиршовата компания топлината на извора възлизала на + 62°С.

Въ самото село, единственното чисто християнско селище въ Чепино, се издига голѣмо ново училище, което виждахме като бѣла точка още отъ върховетѣ надъ Ракитово. То бѣше посѣщавано приблизително и отъ 50 млади Помаци не само отъ Чепино, но и отъ Доспадъ, които подъ ржководството на главния учитель Докумовъ (отъ Къзълджиларъ въ Провадийско) и неговитѣ другари се учехж на българска книга и начална наука, съ парична помощь отъ румелийското правителство. Единъ отъ тѣхъ, младъ, приблизително 20 годишенъ елегантенъ момъкъ съ чалма прѣдстави ми се веднага слѣдъ пристиганието като «Българинъ отъ мюсюлманско вѣроизповѣдание» и съ любезна приказливость обсипа ме съ извѣстия за планинитѣ на своето отечество. Тѣзи ученици сж искренни мюсулмани, но при това и български патриоти. Нѣколко отъ тѣхъ отишли отъ Каменица да продължаватъ учението си въ реалната гимназия въ Пловдивъ, а моето пжтувание станж причина, че нѣкои слѣдъ мене заминжхж за гимназията въ София. Съжалявахъ, че бѣхъ си разпрѣдѣлилъ днитѣ и часоветѣ тъй, че не ми бѣше възможно да останж по-дълго врѣме въ Каменица, много сгодно мѣсто за изучвание страната и хората.[79] Селото съ своитѣ неизмазани кжщи отъ червеночърни греди, почти всички съ горенъ катъ, е доста голѣмо; числата за неговата голѣмина прѣзъ послѣднитѣ 70 годинъ ясно изобразяватъ бързото ра̀стение на българскитѣ села въ нашето столѣтие, което очивидно е било всеобщо, и е било свързано навѣрно съ всеобщото по-силно размножавание на населението[80]. Прѣди да тръгнемъ станж малка тревога. Бригадирътъ на румелийската жандарска стражница на Куртова Гора надъ Каме-

---

[79] Жителитѣ ми разправяхж за нѣкаква развалена черква св. Спасъ, чиито стѣни, каже, стърчжтъ въ гората между Чепино и Бѣльово.

[80] Попъ Константинъ на 1819 г. бѣлѣжи Каменица (стр. 42) съ 80 кжщи, Захариевъ на 1870 г. съ 140 кжщи; румелийската статистика отъ 1880 г. изброява 238 кжщи, другата отъ 1885 г. 268 кжщи, 281 семейства, 1496 души (758 м., 738 ж.). Споредъ статистиката отъ 1893 г. Каменица има 287 домакинства съ 1598 жители (824 м., 774 ж.).

ница обади, че чета харамии прѣминжла границата и пратила да иска храна отъ едни овчари. Веднага бѣ изпратена подкрѣпа на горѣ.

Бързахме по-нататъкъ (12 ч. 25 м.) изпървенъ право на изтокъ. Слѣдъ четвъртъ часъ прѣбродихме рѣката Елидере, чиято вода достигаше до стрѣмената и вървѣхме по равно безгористо дъно, гдѣто Помацитѣ токо що довършвахж жътвата. По коларския пжть срѣщнжхме пжтници за банитѣ, повечето Евреи отъ Татаръ-Пазарджикъ. За минута слѣзохме отъ коньетѣ (1 ч. 35 м.) при една не висока могила, обрасла съ нѣколко дървета, съ хубавъ обгледъ по Чепино; бѣлината на минаретата и каменнитѣ бански сгради въ Ложене олесняваше ориентуванието. Село К о с т а н д ó в о (2 ч. 20 м.) съ дървенитѣ си кжщички и широкия трѣвистъ мегданъ около джамията изглеждаше като измрѣло; жителитѣ, мало и голѣмо, бѣхж по нивята на жътва.[81] Излѣзе само общинскиятъ пазачъ съ котле кисело млѣко. Чепинци разправятъ, че това селище било старъ центъръ на тѣхната покрайнина и че тукъ се почнжло най-напрѣдъ потурчванието Показахж ми хълма, гдѣто ужъ Турцитѣ и до сега въ дена на св. Георги колжтъ курбанъ овце; тамъ казватъ, се намирала стара крѣпость, но въ бързината неможахъ отъ далече да разпознаж никакви стари стѣни, нито изравнена плоскость, по която обикновенно скоро се познава старо градище [82].

Тукъ се раздѣлихъ съ другаритѣ си, жандармерийския началникъ и други, които се отправихж на десно къмъ върховетѣ, прѣзъ които води конска пжтека отъ Чепино право въ Пещера, като прѣсича оттока на Баташкото Блато веднага слѣдъ излизанието му отъ мочуритѣ. Азъ самъ съпровожданъ отъ единъ пѣши стражарь тръгнжхъ (2 ч. 55 м.) на сѣверъ къмъ Дорково; коня, който яздихъ, въ този скалистъ теренъ ми бѣше по-скоро тяжесть, отколкото полезенъ. Покрайнината доби другъ видъ. Вървѣхме между гористи склонове около единъ километъръ прѣзъ широката долина на оттока на блатливото Баташко езеро на горѣ къмъ единъ затворенъ кжтъ, въ който около бѣлото минаре бѣхж наредени гжсто сбититѣ, сжщо тъй дървени Дорковски кжщи. Тукъ тамъ жънѣхж хора по нивята, повечето жени, които бързо се закривахж. На едно мѣсто бѣхъ изненаданъ отъ особна сцена; въ лѣво отъ пжтя тъкмо задъ единъ живъ плетъ седѣхж или клечехж петь Помакини, които, обърнжти

81 Турцитѣ наричатъ това село и Ортакьои, „срѣдно село“.

82 Бѣлѣжката на попа Методия отъ Корово у Захариева стр. 67 описва потурчванието на Костандово и споменува тамошнитѣ черкви св. Петка и св. Апостолъ Андрей.

съ забуленитѣ си лица тъкмо къмъ насъ, съ явно усърдие мълчаливо се молѣхѫ съ поклони въ посока къмъ Мека на югоизтокъ. Около самото Дорково (3 ч. 30 м.) въ планинския кѫтъ още се люлѣехѫ златокласитѣ ниви, промѣшени съ уединени смрики и заобиколени съ черни борове; жътвата токо що се почваше. Край тѣхъ голѣми пространства завземахѫ блѣдозелениятъ ленъ и червеноцвѣтниятъ бобъ. Приятната горска миризь се мѣшеше съ прѣсния планински въздухъ надъ зрѣещитѣ ниви. По пѫтя нѣкои кѫсове бѣхѫ на ново постлани съ камъне. Хвърлихъ единъ бързъ погледъ въ дола, отъ който отъ десно дохажда къмъ селото езерниятъ оттокъ, и влѣзохъ (3 ч. 50 м.) въ гората, въ която се почва пѫтеката прѣзъ планината за тракийско поле. Прѣдъ гората се намѣрихме на кръстопѫть. Селото бѣше праздно. Когато изсвири моятъ съпровождачъ, дойде отъ нивитѣ единъ Помакъ съ бѣла шапчица, която се носи на гола глава подъ чалмата, и неглиже, мѫжь съ твърдъ, упоритъ изгледъ, и ни каза гордо да вървимъ на десно; когато го погледнѫхъ, спомнихъ си какъ сѫ се отличили Дорковскитѣ аги съ своитѣ хора въ Баташкото кланье.

За прѣминаванието прѣзъ тѣсното и отъ двѣтѣ страни много стръмно било на върха Каркария трѣбвахѫ ни повече отъ четире часа; възлиза се около 600 метра на горѣ и 1200 метра на долу. Планината е гѫсто обрасла съ вѣковна гора. Чепинската, южна страна покриватъ прѣкрасни борови гори; само най-долу при Дорково видѣхъ и малко дѫбове. Задъ билото по сѣверния склонъ почватъ букитѣ, ала тукъ тамъ все още прошарени съ борове, украсени по нѣкога съ бѣлоцвѣтенъ павой, който се овива по дебелокоритѣ пънове дори между клоньетѣ на короната. Безъ водачъ съ мѫка можешъ прѣминѫ прѣзъ тука, тъй като пѫтятъ на мѣста едва се познава. Отначало той е вратоломна сипкава пѫтека, която се рони подъ краката, по-нататъкъ само горска вада, пълна съ храсталакъ, въ която често съ рѫка трѣбва да отмахашъ клоньетѣ, що дръзко те удрятъ въ очитѣ, или пъкъ внимателно да заобикаляшъ широкитѣ корени и мъртвитѣ, прѣзъ пѫтя нападали дървета. Нѣкѫдѣ трѣбва да вървишъ крачка по крачка по нѣкой жлѣбъ, въ който неможешъ и да се обърнешъ, между пѣсъчни брѣгове, по-високи отъ човѣшки ръстъ. Влачението на коня, когото, разбира се, постоянно водѣхъ за юздата, никакъ не ми бѣше приятно. Има мѣста, гдѣто посоката на пѫтя се познава само по конския торъ. Прѣзъ цѣлото това катерение срѣщнѫхме само двама Помака. Когато слънцето се накланяваше къмъ хоризонта и между дърветата станѫ

дрѣзгаво, тихата гора се съживи отъ животински гласове; тукъ има мечки, вълци, сърни, зайци и много птици. Между другитѣ звукове най-ясво се познавахѫ гласоветѣ на кукумявкитѣ. Вълци тъкмо прѣди нѣколко дена се приближили до двѣ помашки момчета, които карали добитъкъ, натоваренъ съ дъски, само съ една прѫчка въ рѫцѣтѣ; прогонили ги като почнѫли да удрятъ по дъскитѣ. На едно мѣсто тъкмо прѣдъ насъ бѣше кацнѫла една голѣма дива кокошка, но докато се наканимъ да стрѣляме, тя тихо се мушнѫ въ храсталака, гдѣто неможехме да ѭ слѣдимъ. На билото до една хубава планинска ливада, заобиколена съ старъ гѫстъ боръ, стърчи кула на три ката съ стража отъ осемь пѣши жандарми. Въ низкия приземенъ катъ сѫ оборитѣ, а около най-горния етажъ има галерея, по която заобикаля стражата. До кулата блика изворъ съ ледена вода. Стражаритѣ живѣѭтъ спокойно, ядѫтъ хлѣбъ, бобъ и дивечъ, колкото могѫтъ да убиѭтъ, и пиѭтъ тази планинска вода.

Изгледътъ отъ Каркарийската кула е великолѣпенъ, единъ отъ най-величественнитѣ въ цѣла България. Още по пѫтя постоянно се озъртахъ назадъ между дърветата въ гористия лабиринтъ на Родопитѣ, особенно долу на Чепино и на Баташкото Блато, които личехѫ като единственнитѣ зелени поля между чернитѣ гори. Когато стигнѫхъ при кулата (1414 м. спородъ моитѣ наблюдения), бѣше ясна вечерь съ прозраченъ въздухъ безъ мъгли и облаци (5 ч. 35 м.)[83]. На сѣверъ се протакаше цѣлата великолѣпна верига на Стара Планина отъ Етрополския Балканъ до околностьта на Мъглишъ въ Казанлъшко, съ гребенъ на гледъ еднакво високъ съ нашето гледище, съ всички пролуки и познати върхове: Баба, Веженъ, Троянската сѣдловина, Сопотскитѣ чуки, Гюмрукчалъ, Марагидикъ, Кадимлия и Шипченскиятъ проходъ. Прѣдъ Балканскитѣ склонове се простира много по-низката Срѣдна Гора, съ полегати хълбоци и не много лични върхове. Самото поле се простираше тъкмо подъ насъ въ страшна дълбочина (разликата е около 1200 м.) въ «птича переспектива»: огромна жълтеникава равнина безъ дървета, съ явнитѣ бразди и междн на нейнитѣ ниви и съ лѫкатушното течение на Марица. По срѣдата долу лежеше прѣдъ

83 Австрийската карта поставя тази кула на 1445 м. височина. Въ рускатк карта не е отбѣлѣжена нейната височина; за това пъкъ едно мѣсто на склона къмъ Дорково бѣлѣжи съ 1291 м., (безъ съмнѣние сѫщата точка, която австрийската карта означава на сѫщото мѣсто съ 1319 м.), а единъ връхъ на сѣверозападъ отъ кулата съ 1496 м.

насъ цѣлиятъ Пазарджикъ съ своитѣ кѫщи и улици, а по-нататъкъ на истокъ стърчехѫ наредени скалиститѣ Пловдивски тепета като нѣкакви дребни играчки. На десно се виждаше подъ стръмнитѣ гористи Родопски склонове бѣлото училище въ Устина и червенитѣ стрѣхи на Брацигово. Ами погледътъ отзадъ! Тамъ се отварях тайнитѣ на Родопитѣ. Ето високиятъ Карлъкъ далече на лѣво и огромната широка Рила Планина на десно на сѣверозападъ, на гледъ съвършенно близо до насъ съ страшната провала на Елидеpé, по голѣмина и височина царица на всички тѣзи планини, съ лъскавъ снѣгъ, пръснѫтъ на петна и ивици надъ горитѣ между голия камънакъ на най-високитѣ чуки. Това е върхътъ Мусалла, който по пѫтя тъй често стърчеше прѣдъ очитѣ ни, на тройната граница между България, Румелия и Турция, надъ изворитѣ на Искъръ, Марица и Места. Между Рила и Карлъкъ има много гребени, които освѣнъ нѣкои планински пасбища, сѫ съвършенно залѣсени. Ясно се познава между тѣхъ пролуката, прѣзъ кѫдѣто води пѫтятъ отъ Чепино за Разлогъ. Задъ неѭ изкачахѫ на хоризонта въздушнитѣ очъртания на много далечни, огромни планини, които привлѣкохѫ всичкото ми внимание. Тѣ бѣхѫ двѣ по-близки групи около 260° на хоризонта, а на лѣво отъ тѣхъ трета, вече неясна и мъглява, която се свършваше приблизително къмъ 240°. Първата група, почти тъкмо на западъ, принадлежи може би още къмъ Рилскитѣ планини на югъ отъ Рилския мънастирь. Втората съ ясния снѣгъ на сѣверния склонъ на високия остъръ кѫжель е Перинъ Планина, античниятъ Орбелосъ, въ чиято величественна пирамида толкова пѫти се заглеждахме отъ Дупнишко поле и отъ Кюстендилско; този връхъ, подъ който лежи малко езерце, носи турското име Гьолъ-тепé, «езеренъ връхъ». Третата група принадлежи навѣрно къмъ Перинския връхъ Алабурунъ, подъ чиито южни поли води пѫтека отъ Мелникъ за Неврокопъ. Ясно се познава, че между тѣзи далечни планини и по-близкитѣ Родопи се протака нѣкоя дълбина — долината на Места. Това бѣше разкошна панорама, пълна картина съ необикновенна красота, която наведнѫжъ освѣтяваше голѣмъ и любопитенъ кѫсъ отъ вѫтрѣшностьта на Балканския полустровъ.

При кулата узнахъ, че не съмъ минѫлъ прѣзъ тамъ, прѣзъ гдѣто искахъ, около развалинитѣ на голѣмото Каркарийско кале. Отъ Дорково за полето водила т. е. още една пѫтека, малко понататъкъ на западъ; отъ неѭ може да се дойде до кулата, но собственно тя слиза въ полето при мънастира св. Петъръ близо

до селото Баткунъ. Тази пѫтека прѣсича потока Каркарийско дере, който извира отъ западната страна на кулата и прѣзъ дълбокъ долъ се влива въ Елидере́. На лѣвия брѣгъ на този долъ на едно високо мѣсто стърчѫтъ стѣнитѣ на старо градище, казватъ, отъ камъкъ съ дебели неизгнили греди между камънетѣ; казватъ му кале или метохъ, като го смѣтатъ за старъ мънастирь. Мѣстоположението на това мѣсто бѣше ми показано отъ Каменица като ми се каза, че безъ това ще минѫ край него. Отъ кулата поради високата гора градището се невижда. Искаше ми се много да нощувамъ въ кулата, при всичко че войницитѣ ми разправихѫ за мѫката отъ бълхитѣ и за нощния тропотъ на хилядитѣ мишки, които прогризватъ сградата въ всички посоки, и на зараньта да отидѫ при градището, но врѣмето ми бѣше разпрѣдѣлено.

Развалинитѣ на «метоха» сѫ остатъци отъ славната крѣпость Τζέπαινα, която се споменува у Византийцитѣ въ 13. и 14. вѣкъ и отъ която покрайнината и до сега води своето име, което значи «разцѣпена» (т. е. планина), спорѣдъ пролома на рѣката Елидере[84]. Нейното мѣстоположение прѣгледно описва Акрополитъ. Най-напрѣдъ той ѭ споменува между Родопскитѣ крѣпости, които царь Ватацѐсъ на 1246 г. отнелъ отъ Българитѣ подиръ смъртьта на царя Калимана. Слѣдъ смъртьта на Ватацеса (1254 г.) царь Михаилъ Асѣнь отново обсебилъ всичкитѣ Родопски крѣпости. Царь Теодоръ Ласкарисъ II., синъ на Ватацеса, скоро изпѫдилъ отъ тукъ Българитѣ; само Чепино се упазило. На пролѣтьта една войска подъ водителството на Алексия Стратегопула и на «великия примикари» Константина Торника, потеглила за Чепино отзадъ отъ Сѣръ, но войницитѣ се показали плашливи, защото когато чули, каже, въ планинитѣ нѣкакво си викание и звукъ на трѫби, почнѫли безъ редъ да бѣгатъ и оставили обоза и много конье на «българскитѣ пастири и свинопаси», безъ съмнѣние на домашнитѣ планинци, които били скрити въ нѣкоя засада въ проходитѣ нѣкѫдѣ на Доспадъ или въ Разлогъ. Сѫщата есень царятъ се рѣшилъ лично да потегли за Чепино, тъй като отпорътъ на това единственно мѣсто много го смущавалъ. Войската тръгнѫла отъ Одринъ съ много кола, на които били натоварени храна и разни обсадни машини; въ войската имало и латински и татарски наемни войници а особенно много стрѣлци съ лѫкове. На Мокроливада на половинъ пѫть между

84 Γζέπαινα прѣдполага старослав. Цѣпѣна (или Цѣпена, Цѣплѣна) отъ цѣпити findere.

Одринъ и Станимака падналъ първиятъ снѣгъ, но това не спрѣло похода[85]. Въ Станимака войската се снабдила съ прѣсна храна и потеглила за Баткунъ, гдѣто намѣрила доста припаси. Отъ тукъ царятъ изпратилъ чича си Мануила Ласкарисъ, който се билъ покалугерилъ подъ име Максимъ, и войводата Константинъ Маргаритъ да разгледатъ мѣстоположението на Чепино. Като се завърнали тѣ твърдѣли, че приствпътъ е лесенъ, при всичко че други, които познавали мѣстностьта, въ царския воененъ съвѣтъ твърдѣли противното. Царятъ повѣрвалъ на първитѣ и съ цѣлата си войска потеглилъ отъ Баткунъ на горѣ въ планината. Пжтятъ билъ толкова стръменъ, че не било възможно да се седи на коньетѣ. Къмъ тази стръмнина се придружила и гладка поледица а по-горѣ сѣнчести и гжсти гори (συνηρεφῆ τε καὶ λάσια δένδρα περὶ τὴν ἀκρώρειαν). Войската нощувала по пжтя безъ палатки, които трѣбвала да остави долу, и цѣла нощь се грѣла около огньоветѣ. Поради гжстотата на дърветата (ὑπὲρ τῆς τῶν δένδρων πυκνότητος) димътъ немогълъ да се издига въ въздуха и като се сгжстявалъ въ горага глождалъ въ очитѣ. На заранъта когато се съмнжло, царятъ се убѣдилъ, че крѣпостьта неможе да се прѣвземе съ обсада и заповѣдалъ на войската да слѣзе пакъ въ полето. Византийцитѣ оплѣнили Баткунъ и потеглили назадъ за Одринъ. Чепино не спечелили съ бой а съ миренъ договоръ съ Българитѣ на 1257 г.[86]

Чепинската крѣпость се споменува и у Кантакузена като една отъ първитѣ крѣпости на сѣверното подножие на Родопитѣ. За послѣденъ пжть чуваме ж между деветьтѣ замъци, които получилъ царь Иванъ Александъръ (на 1344 г.) и които останжли въ български ржцѣ дори до турското завоевание[87]. Споредъ прѣданията, отбѣлѣзани у Захариева, крѣпостьта дълго врѣме се защищавала отъ Турцитѣ. Отъ турско врѣме нѣма за нея извѣстия и вижда се, че скоро е запустѣла и обрасла съ гора.

По склоноветѣ, по които прѣди 628 годинъ Гърцитѣ за́лудо

---

85 Тази Макроливада, споменувана освѣнъ у Акрополита p. 127 и у Константина Философа (Гласник 42, 307) като поле на изтокъ отъ Пловдивъ, гдѣто султанъ Муса на 1413 г. напраздно подканялъ брата си султана Мохамеда I. да се бижтъ, е безъ всѣко съмнѣние Хасковско поле, тъй наречената Узунджова (тур. „дльго поле“), което е чисть прѣводъ на гръцкото име. Тя е сжщата мѣстность, гдѣто до неотколѣ сж ставали голѣми панаири. Въ околностьта на Хасково и то къмъ тамошнитѣ топли извори (на 3 отъ града) принадлежи може би и крѣпостьта Toplitzós, която е лежала близо до Марица не далече отъ Одринъ, гдѣто въ 11. столѣтие били разбити Печенѣзитѣ (Heerstrasse 99).

86 Акрополитъ 84, 114, 119, 120, 128 (голѣмиятъ походъ), 135.

87 Кантакузенъ 1,135,176. 2,405,406.

се катерили прѣзъ вѣковна гора къмъ височинитѣ, почнѫхъ да слизамъ отъ кулата долу (5 ч. 45 м.). На кулата ми дадохѫ новъ съпровождачъ, живъ и приказливъ Българинъ, който въ бѣлитѣ си царвули весело скачаше по камънака; той бѣше отъ тѣзи, които прѣзъ военната си служба въ казармата се научили да четѫтъ и пишѫтъ. Моятъ съпровождачъ ми разправяше по пѫтя историйки отъ неотколѣшно врѣме, какъ тукъ на 1881 г. гонили хайдушката шайка на Спаноса, който съ 18 души развълнува цѣла Румелия. Спаносъ, Гръгъ или Влахъ, родомъ нѣкждѣ си отъ Битоля, и неговитѣ хора прѣкрасно знаели всички мѣста, тъй като по-напрѣдъ прѣзъ тукъ минавали като дървари и търговци на дъски. Веднѫжъ дошълъ въ мънастира св. Петъръ при Баткунъ да иска храна; въ мънастира имало голѣма компания, между която билъ и Татаръ-Пазарджишкиятъ префектъ, но набрала само страхъ. По-послѣ Спаносъ билъ прѣслѣдванъ отъ румелийската жандармерия и милиция въ два отряда, разпръснѫти отъ политѣ до върха, като настѫпвали единъ срѣщу други. Двата отряда се срѣщнѫли въ гората, но не видѣли разбойницитѣ; тѣ въ това врѣме слѣзли въ полето, скрили се въ житото и избѣгали прѣзъ нощьта прѣзъ гората задъ гърба на съединенитѣ отряди пакъ въ планинитѣ! При развалинитѣ на едно голѣмо турско беклеме́ на половината на склона се почнѫ тѣсенъ калдаръмъ, правенъ отъ Турцитѣ, съвършенно развaленъ отъ водата [88]. Тамъ ни застигнѫ тъмна нощь, безъ мѣсечина. Къмъ края минѫхме въ тъмнината единъ лошъ сипей, голѣмъ бѣлъ, стръменъ голежъ, покритъ съ мекъ пѣсъкъ, въ който потъваше кракътъ и се свличаше въ тъмната пропасть. Не слѣдъ много врѣме дойдохме до политѣ и слѣдъ четвъртъ часъ (8 ч. 30 м.) влѣзохме въ първото село, което се нарича Црънча. Освѣнъ нѣколко турски и цигански кѫщи, то е българско. Въ кръчмата почиваше добродушниятъ Помакъ Дервишъ съ моя багажъ. По лавицитѣ седѣхѫ селскитѣ голѣмци, между тѣхъ нѣколко разумни старци; най-приказливъ бѣше единъ селянинъ, който като говедарь на реквизиционнитѣ коньe прѣзъ войната прѣбивавалъ въ обсадения Плѣвенъ. За вечеря и съ пари можахъ да намѣрѭ само сирене, хлѣбъ и вино.

Моятъ съпровождачъ веднага слѣдъ полунощь, за да се възползува отъ ранния хладъ, тръгнѫ назадъ за кулата. Спахъ на една лавица завитъ съ горната си дреха. На зараньта 10. Августъ видѣхъ се самъ въ тази сграда, пооправихъ своитѣ отъ тръньe раз-

---

[88] Споредъ австрийската карта височината на тази долна кула е 760 м.

кжсани дрехи, стегнжхъ своята Росинанта, заплатихъ си смѣтката 10 гроша и когато слънцето като червено кълбо се появи на източния хоризонтъ, прѣпускахъ по-нататъкъ къмъ Пазарджикъ. Дервишъ както и по-рано бѣше далеко напрѣдъ. Полето скоро станж тъй еднообразно, че отъ тжга че то се обръщахъ назадъ да гледамъ Каркарийскитѣ склонове и нейнитѣ хубави сѣнчести гори. Изпървомъ вървѣхме по подножието съ пръснжти тукъ-тамѣ орѣхи и съ стари могили, но слѣдъ това настанжхж пустини съ бодили и стърнища. Въ селата биjжтъ въ очи по странитѣ турскитѣ кули или чифлици съ издаденъ горенъ катъ, съ чардакъ около връсть и съ високи комини. Коньетѣ толкова се уморихж отъ горещината, която бѣше налегнжла още отъ зараньта, че до Татаръ-Пазарджикъ или както Помацитѣ казватъ «на Пазаръ» се влѣкохме съ мжка около 3 часа, като стърчахж постоянно прѣдъ очитѣ ни неговитѣ многобройни кжщи.

Отъ града скоро ме изпжди тежката жега, по-лоша отъ Пловдивъ. Още слѣдъ пладне побързахъ на сѣверъ за Панагюрище. Отъ тукъ стигнжхъ въ Ихтиманъ на 14. Августъ зараньта. Карантината отъ страна на княжеството още не бѣше вдигнжта. Между разговора съ Ихтиманскитѣ познати околийскиятъ лѣкарь, привѣтливъ Гръкъ, който на турска служба се запозналъ и съ Херцеговина и Албания, написа ми свидѣтелство, че съмъ съвършенно здравъ. Единъ Ихтимански дѣдо мушнж този документъ въ джеба на своитѣ широки шалвари и ме откара съ кола на двѣ колелета къмъ границита. До бѣлата Вакарелска черквичка отъ далече се виждаше тъкмо на граничната линия платнена палатка съ жълто байряче а прѣдъ неж сжщо тъй двѣ жълти знамена отъ двѣтѣ страни на шосето. Това е навѣрно карантината. Съ далекогледа виждамъ единъ брадатъ мжжь до знамената въ положение, което при дѣйствителна холера не въ Египетъ, ами нѣкждѣ въ Турция би възбуждало извѣстенъ страхъ. Когато се доближаваше нашата кола, синковецътъ бързо се стъкми, облѣче си униформата, т. е. шаечина бозава дреха пакъ съ жълти «акселбанти», и си зае позицията. Поиска санитарното «тескере». Моятъ талигаджия го прѣдаде и карантината бѣ свършена. Вжтрѣ въ палатката се изтѣгахж въ дълбокъ пладнешки сънъ нѣколко селски чичовци съ калпаци: навѣрно «подозрителни», т. е. нѣматъ свидѣтелство за своето здравие! Слѣдъ осемь часа пжть колата се спрѣ въ София прѣдъ моето жилище на «Раковски булевардъ».